

संत तुकारामांच्या निवडक अभंगांतून
दिव्यत्वाचा संस्पर्श

स्वामी माधवानंद
(डॉ. माधव नगरकर)

संत तुकारामांच्या निवडक अभंगांतून
दिव्यत्वाचा संस्पर्श

• लेखक •

स्वामी माधवानंद
(डॉ. माधव नगरकर)

स्वरूपयोग प्रतिष्ठान, पुणे

संत तुकारामांच्या निवडक अभंगांतून
दिव्यत्वाचा संस्पर्श

◆ प्रकाशक : स्वरूपयोग प्रतिष्ठान

द्वारा : सौ. आशा माधव नगरकर
८८५/३, शिवाजीनगर, गल्ली क्र. ६,
भांडारकर इन्स्टिट्यूट रोड, पुणे ४११ ००४.
दूरध्वनी : २५६५२४५७ / २५४४१०३६
Website : www.swaropyog.net
E-mail : swaropyog@gmail.com

◆ लेखक : स्वामी माधवानंद (डॉ. माधव नगरकर)

© सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

प्रथम आवृत्ती : ३ मार्च १९९९, प्रती ३०००
द्वितीय आवृत्ती : १९ सप्टेंबर २०१२ (श्रीगणेश चतुर्थी), प्रती २०००
तृतीय आवृत्ती : १९ जून २००९, प्रती ३०००
चतुर्थ आवृत्ती : २७ जून २०१८, प्रती १०००

◆ किंमत : ₹ १०० फक्त

◆ मुद्रक :

बालोद्यान प्रेस
१३५८ अ, सदाशिव पेठ,
बाजीराव रोड, पुणे ४११ ००२
E-mail : balodyanpress@gmail.com

◆ मुखपृष्ठ चित्र :

संकल्पना : श्रीमती सधाना बाकळे, पुणे
पुनर्निर्मिती : शीतल भालेराव, पुणे

अंतरंग

❖ लेखकाचे मनोगत	१
❖ अंतरंग	३
❖ ऋणनिर्देश	
.....	
प्रवचन एक भक्त तुकाराम	७
प्रवचन दोन साधक तुकाराम	२४
प्रवचन तीन योगी तुकाराम	४८
प्रवचन चार योग-ज्ञानी तुकाराम	७३
प्रवचन पाच धर्मोपदेशक तुकाराम	१२४

लेखकाचे मनोगत

तुकारामांचा ध्यास घेऊन, अन्नपाणी वर्ज्य करून, 'राम कृष्ण हरी' स्मरणात बसलेल्या निळोबांची कथा मी ऐकलेली होती. त्यांना पांडुरंगाने दर्शन दिले तेव्हा त्यांनी देवाला विचारले,

येथे तुजलागी बोलविले कोणी । प्रार्थल्यावाचूनही आलास का ? ।
निळा म्हणे आम्ही नोळखूच देवा । तुकयाचा धावा करीतसे ॥

तुकारामांच्या दर्शनापुढे देवालाही न ओळखणाऱ्या आणि त्यांचीच वाट पाहणाऱ्या निळोबांना महाराजांनी कसं दर्शन दिलं असेल ही माझ्या कल्पनेपलीकडची गोष्ट आहे. त्याचं फारसं कुतूहलही मला वाटलं नाही. पण तुकारामांच्या भेटीची त्यांना जी ओढ लागलेली होती त्याचं खूप कुतूहल वाटलं, की एवढं तुकारामांमध्ये आहे तरी काय ? पुढे मी गाथा वाचू लागलो. तेव्हा मात्र निळोबांची ओढ आतून कळू लागली. गाथेतले अभंग आणि त्यांतून दिसणारे महाराज पाहण्याचा मला छंदच लागला. महाराजांनी अनेक भावरूपांतून पुसटसं दर्शन देऊन मलाही त्यांची ओढ लावली.

एकटा चालणारा पण 'जेथे जातो तेथे सांगाती' म्हणून देवाला बरोबर फिरायला लावणारा, 'नम्र झाला भूतां तेणे कोंडिले अनंता' अशी नम्रतेची शिकवण देताना, 'भले तरी देऊ कासेची लंगोटी। नाठाळाच्या माथी देऊ काठी।।' असा सडेतोड असणारा, 'परद्रव्य परनारी। झाली विषाचिया परी।' म्हणून सहज परतविणारा नीतिमान पुरुष, 'निरंजनी आम्ही बांधियेले घर' असं म्हणणारा योगज्ञानी आणि 'लडिवाळ तान्हे विठाईचे' असं म्हणणारा भक्त- अशा विविध रूपांत महाराज दर्शन देत.

होता होता मी तुकारामांवर मी बेहद्द खूष होऊन गेलो. तुकारामांशिवाय मला करमेनासे झाले. अभंगगाथेत रममाण होताना त्या साध्या वेशातल्या तुकारामाला त्याचं मोठेपण आणि माझं लहानपण विसरून मी मनोमन मिठी मारत असे. महाराजही मला जवळ घेऊन डोक्यावर हात फिरवीत आहेत असा भाव निर्माण होत असे. कुठलीही अडचण आली की महाराजांकडे

जाण्याची सोपी वाट मला गाथेत दिसत असे. सगळा अभ्यास करताना तर ते मला मार्गदर्शन करीत असतच, पण अभ्यासाचा शीण घालवण्यासाठी विसावा म्हणूनही गाथेला सहजच स्पर्श होत असे.

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ॥

विठोबासी शरण जावें । निजनिष्ठें नाम गावे ॥

हे वाचल्यावर तर्कज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या वैचारिक धुक्यातून एकदम प्रकाश येऊन वाट दिसू लागे. निजनिष्ठा म्हणजे माझं 'मी' हे स्वस्फुरण नामाशी जोडून द्यायचं. त्या निजनिष्ठा नामाने 'मी' परमेश्वराशी जोडला जातो. हे नामसाधनेचं वर्म आहे, असं महाराज मला शिकवू लागले. त्यांच्या शब्दांमागच्या भावछटा दाखवू लागले.

माझा ध्यानयोगाकडे बराच कल होता. भगवद्गीता आणि पतंजलींची योगसूत्रे यांच्या अभ्यासातून एवढं कळलं, की 'नामसंकीर्तन साधन पै सोपे।' या अभंगातल्या 'ठायीच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा।' या एकाच चरणात सर्व योगसाधनेचं वर्म महाराज सांगून गेले आहेत. 'सहज मी आंधळा गा।' या रूपकात योगाच्या 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।' या सूत्राचे आणि त्यातील अत्यंत सूक्ष्म अवस्थांचे परिपूर्ण वर्णन पाहून आणि त्यातून दिसणारा योगी तुकाराम पाहून मी स्तिमित होऊन गेलो. तुकारामांचं हे योगस्वरूप पाहण्याचा योग फार जणांना आलेला दिसत नाही.

आर्त भक्तापासून 'तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग। तेचि झाला अंग तुका आता।' असं म्हणणारा योगज्ञानी, 'आम्ही मागू ऐसे नाही तुजपाशी। जरी तू भीतोसी पांडुरंगा।।' असं देवाला ऐकविणारा सख्य-भक्त, 'तुका म्हणे पाही। मजपाशी काय नाही।' असा आत्मनिर्भर माणूस आणि 'तुका म्हणे मुक्ती परिणिली नोवरी। आता दिवस चारी खेळीमेळी।।' असा कृतार्थ पुरुष भाग्यानेच पाहायला मिळाला.

महाराजांचे साधेच शब्द पण एवढे भरीव आणि एवढे परिपूर्ण आहेत, की एकही शब्द इकडचा तिकडे करता येणार नाही. हे रचलेलं काव्य नसून स्फुरलेलं आहे. हे काव्य अंतःकरणातील भक्तिप्रेमाची गोडी घेऊन आलेलं

आहे. त्यांच्या कृष्ण-बालक्रीडेच्या अभंगांतून आपण एकदा गोकुळात गेलो की तिथून परत यावंसं वाटतच नाही.

जसं सागराच्या पाण्याने सागरालाच अर्घ्य द्यावं तसं तुकाराम महाराजांना भक्त, साधक, योगी, ज्ञानी आणि धर्मोपदेशक तुकाराम या पाच प्रवचनांच्या पंचारतींनी माझं हे ओवाळणं आहे आणि तेही त्यांच्याच अभंगांच्या ज्योतींनी! वाचकांबरोबर मीदेखील त्यांचं दर्शन घेत आहे आणि पुनःपुन्हा त्यांचे पायी डोई ठेवीत आहे.

- माधव नगरकर

अंतरंग

माणसं वर्षानुवर्षे भक्ती करीत असतात पण त्यांना दिव्यत्वाचा स्पर्शदेखील होत नाही कारण त्या भक्तीत 'जिवंतपणा' नसतो, केवळ एक गतानुगतिकता असते. तुकारामांच्या भक्तिमार्गात देवाच्या अस्तित्वाचा भाव अखंड आहे. त्यांच्या हृदयाला प्रेमाचं स्पंदन आहे त्यामुळे ती भक्ती जिवंत आहे, आणि तिला चिंतनातून आलेली नावीन्यपूर्णता आहे. देवात स्वतःला हरवून बसलेला **भक्त तुकाराम मोठा रमणीय आहे.**

साधक बरेच असतात पण त्यांना साधत मात्र फार नाही; कारण तुकारामांसारखी साधनेच्या मध्ये येणाऱ्या आकर्षणांना झुगारून देण्याची प्रामाणिकता आणि कुणावरही अवलंबून न राहता एकट्याने चालण्याची जिद्द त्या साधनेमागे नसते. 'तुका म्हणे वाट दावूनि सदगुरू। राहिला हा दुरू पांडुरंग।।' या शब्दांत त्यांनी आपली व्यथा व्यक्त केली असली तरी ती व्यथा ही त्यांच्या जीवनाची कथा झाली नाही. सर्व प्रलोभनांना ठोकरत, हवं तिथे स्वतःशीच लढत, ध्येयाकडे जाणारा हा योद्धा आहे. **साधक तुकाराम प्रेरणादायी आहे.**

योगाचं आकर्षण असलेले लोक त्याची प्रक्रिया मात्र नीट समजून घेऊन करताना दिसत नाहीत. दृश्य ते सर्व अदृश्य झालं आहे, सर्व वृत्ती

नाममंत्राने निवृत्त झाल्या आहेत आणि शब्दाचा दिवादेखील मालवला जाऊन, प्रगाढ शांतीत परमात्म्याशी एकरूप झाला आहे, असा हा योगी तुकाराम पाहण्याचा योग फारसा कुणाला आलेला नाही. योगी तुकाराम मनाला अवाक् करणारा आहे.

लोक केवळ स्वाध्याय आणि विचारांनी ज्ञानी होऊ पाहतात, पण त्यांची वरवरची वैचारिकता आणि आतील मानसिक अस्वस्थता यांचा ताळा जमत नाही. ज्ञान ही ध्यानयोगाची पूर्णावस्था आहे हे न विसरता, स्वाध्याय आणि चिंतनाबरोबरच साधना करून ही परिपूर्णता अनुभवलेला योगज्ञानी तुकाराम देदीप्यमान आहे.

‘हित ते करावे देवाचे चिंतन। करोनिया मन एकविध॥’ अशी एकांतात एकाग्रतेने साधना करून, परमात्मस्वरूपी राहण्याचा स्वधर्म सांगणारे तुकाराम महाराज, ‘तुका म्हणे हित होय तो व्यापार। करा, फार काय शिकवावे॥’ या शब्दांत व्यवहारात सद्गर्तनाचा कल्याणकारी धर्ममार्ग सांगतात. ‘बोले तैसा चाले’ म्हणून हा धर्मोपदेशक तुकाराम वंदनीय आहे.

ऋणनिर्देश

तुका म्हणे यांच्या उपकारासाठी। नाही माझ्या गाठी काही एक॥

असं तुकाराम महाराजांनी संतांच्या आपल्यावर असलेल्या ऋणाचा निर्देश करताना म्हटलं आहे. या ग्रंथनिर्मितीमागे ज्यांचं माझ्यावर ऋण आहे, त्यांच्या बाबतीत मलाही असंच म्हणायचं आहे आणि त्यांतली पहिली व्यक्ती आहे स्वतः तुकाराम महाराज! महाराजांनी ज्या गोष्टी शिकवल्या त्यांत ऋण मान्य करावं हे शिकवलं आणि ते अंतःकरणपूर्वक पण साधेपणाने कसं करावं हेही दाखवून दिलं.

सद्गुरूंचं शिष्यावर केवढं ऋण असतं हे सांगायला एक स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती करावी लागेल आणि कितीही ग्रंथ लिहिले तरी त्यांत ते पूर्णपणे

मांडता येणार नाही. सद्गुरू स्वामी माधवनाथांच्या प्रवचनांत येणाऱ्या तुकाराम महाराजांच्या अभंगांनी माझ्या अंतःकरणाचा वेध घेतला आणि मी गाथेच्या अभ्यासाला प्रवृत्त झालो.

एक गमतीदार गोष्ट सांगावीशी वाटते. मध्यमवर्गीय प्रापंचिकांना आपल्या आवडी पूर्ण करायला काहीतरी आर्थिक तरतूद करावी लागते. आध्यात्मिक ग्रंथांच्या आवडीपोटी ते विकत घेण्याची एक सोय आम्ही केली होती, ती म्हणजे रद्दी घालून जे पैसे येतील ते पैसे या ग्रंथांसाठी ठेवायचे. असे ३-४ महिन्यांचे पैसे साठवून महाराजांची अभंगगाथा घेतली होती आणि घेताना जो आनंद झाला होता तो श्रीमंतीत कळणार नाही. अशा आनंदाला जन्म देणाऱ्या, जीवनातल्या अनेक गोष्टींचे मूल्य समजावून देणाऱ्या गरीब परिस्थितीचे आमच्यावर ऋण आहे.

प्रथम तुकाराम महाराजांच्या अभंगांतून 'दिव्यत्वाचा संस्पर्श' या विषयावर बारा प्रवचनांच्या मालिकेचं संयोजन मित्रमंडळ हॉल, पुणे येथे तेथील अध्यक्ष सद्भक्त श्री. आबासाहेब ढमढेरे आणि सचिव श्री. कानिटकर यांच्या सदिच्छेने आणि पुढाकाराने झाले. पुढे मुलुंड येथे 'खांडेकर वाचनालया'तर्फे अभंगगाथेवर पाच दिवसांची प्रवचन-मालिका सप्टेंबर १९९८मध्ये सुयोग हॉलमध्ये करण्याचा सुयोग प्राप्त झाला. त्या मालिकेतील प्रवचनांचाच हा ग्रंथ आहे. यासाठी श्री. सुधाकर व सौ. सुनीला बापट, खांडेकर वाचनालयाचे विश्वस्त आणि जाणता साधकवर्ग यांचं मोठंच ऋण आमच्यावर आहे.

या प्रवचनांवरून पहिलं लेखन करणाऱ्या सौ. माधुरी होशिंग, सौ. जयश्री कारखानीस, सौ. प्रतिमा साठे, सौ. वर्षा कुलकर्णी आणि त्याचं संकलन करताना पूर्ण सहकार्य करणाऱ्या सौ. रोहिणी मांडवगणे या सर्वांनी अत्यंत तत्परतेने आणि सेवाभावाने केलेल्या कामामुळेच हे पुस्तक वेळेत छपाईला देणे शक्य झाले. साधना बाकळे यांनी पुस्तकाची अक्षरजुळणी आणि मुखपृष्ठ-चित्र आमच्या मनातील चित्राप्रमाणेच कागदावर साकार केले त्याबद्दल धन्यवाद!

आमचे माता-पिता सौ. मालती व श्री. बाळकृष्ण नगरकर यांच्या संस्कारांतून, अनेक साधक श्रोत्यांच्या सदिच्छांतून आणि मातोश्री सरलाताई वाकडे यांच्या कृपाशीर्वादातून हा ग्रंथ निर्माण झाला. त्यांच्या चरणी आमचे कृतज्ञतेचे नमस्कार आहेत.

ग्रंथनिर्मिती व प्रकाशनाला 'स्वरूपयोग प्रतिष्ठान'चा संपूर्ण आधार आहे. त्याच्या सर्व विश्वस्तांचे आमच्यावर प्रेम आहे. त्यांच्या प्रेमाचे ऋण आमच्यावर सदैव आहे.

- आशा व माधव नगरकर

भक्त तुकाराम

तुकाराम महाराजांच्या गाथेतील काही अभंगतीर्थांना स्पर्श करून आपण त्यांचं दर्शन घेणार आहोत. एकदा रामकृष्ण म्हणाले होते, “गंगेला जर स्पर्श करायचा असेल तर उगमापासून ते गंगा सागराला मिळते तेथपर्यंत प्रत्येक थेंबाला स्पर्श करीत जावं लागत नाही, एका ठिकाणी स्पर्श केला तरी गंगेला स्पर्श होतो.” याच प्रकारे आपण महाराजांच्या चरणांना स्पर्श करू, वंदन करू.

तुकिता तुळणेसी। ब्रह्म तुकासी आलें।

म्हणोनि रामेश्वरें। चरणीं मस्तक ठेविलें।

(तुकाराम महाराज आरती)

एक थोर पंडित, जे प्रथम तुकाराम महाराजांच्या विरोधात होते, अशा व्यक्तीचे हे उद्गार आहेत! तुकारामांची तुलना करायची झाली, त्यांना तोलायचं झालं तर दुसऱ्या पारड्यात ब्रह्मच घालावं लागेल. ब्रह्म जसं एकमेवाद्वितीय तसेच तुकाराम महाराज होते. प्रतितुकाराम कोणी झाला नाही. ते परब्रह्माशी एकरूप झाले म्हणून त्यांच्या चरणी मस्तक ठेवल्यास परमात्म्यालाच वंदन होतं. तसं विनम्रतेने वंदन करून, काही थोड्या अभंगांमधून आपण त्यांच्या आध्यात्मिक व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष पैलू बघण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

तुकाराम महाराज ‘भक्त’ होते, तसेच ते प्रामाणिक ‘साधक’ होते हे आपल्याला माहित आहे; पण ते ‘योगी’ होते ही गोष्ट सर्वसाधारण लोकांमध्ये प्रचलित नाही. त्यांचे बरेचसे अभंग योगाची अवस्था सांगणारे आहेत. ते ‘ज्ञानी’ होते आणि तसेच, आपल्या कल्याणासाठी जीवनामध्ये निश्चितपणाने कसं वागावं, हे स्वतःच्या अनुभवावरून आणि आचरणातून स्पष्टपणे समाजापुढे मांडणारे ते ‘धर्मोपदेशक आचार्य’ होते. या भूमिकांमधून

त्यांच्या अभंगांकडे पाहिलं की तुकाराम महाराजांचं दर्शन होईलच, पण त्यांचं व्यक्तिमत्त्व इतकं विशाल आहे की त्याचं समग्र दर्शन घेणं आपल्या दृष्टीच्या पल्ल्याच्या पलीकडची गोष्ट आहे.

भक्त आणि भगवंत

भक्ती म्हटल्यानंतर आपल्या डोळ्यांसमोर अनेक गोष्टी उभ्या राहतात. टाळ, मृदुंग, निरनिराळ्या प्रकारच्या मुद्रा, पूजाअर्चा, निरनिराळ्या उपासना पद्धती हे सर्व भक्तीच्या विविध प्रकारांमध्ये येते. भक्ती म्हणजे निश्चित काय, भक्त म्हणजे नक्की कोण, याची उत्तुंग व सुंदर व्याख्या ज्ञानेश्वर महाराजांनी केली आहे-

... तरंगु लहानु। परि सिंधूसी नाही भिन्नु॥
तैसा ईश्वरी मी आनु। नोहेचि मा॥
ऐसेनि बा समरसे। दृष्टि जें उल्हासे॥
ते भक्ती पै ऐसे। आम्ही म्हणो॥

तरंग लहान असला तरी सिंधूपासून स्वरूपाने भिन्न नसतो; तसा भक्त आपल्या चैतन्यस्वरूपाने ईश्वराशी एकरूप असतो. अशा समरसतेची दृष्टी येणे म्हणजे भक्ती. समरसता या शब्दामध्ये एक सौंदर्य आहे. अंतःकरण भगवंताशी 'सम' म्हणजे एकरूप आहेच पण त्यात प्रेमाचा 'रस'ही आहे. तरंग जसा सागरस्वरूपच असला तरी वेगळा आकार घेऊन सागरावर खेळतो तसा भक्त आणि भगवंत यांच्यामधला संबंध असतो.

एका आगळ्यावेगळ्या गोडीने तुकाराम महाराज म्हणतात,
गोडपर्णे जैसा गूळ। तैसा देव झाला सकळ॥
आतां भजूं कोणेपरी। देव सबाह्य अंतरी॥
उदकावेगळा। नव्हे तरंग निराळा॥
हेम अलंकार नामी। तुका म्हणे तैसे आम्ही॥

देव हा हेम म्हणजे सुवर्ण आहे तर आम्ही त्याचेच अलंकार आहोत. अलंकारही ओबडधोबड नाहीत तर नामी म्हणजे मोठे सुंदर आहेत. ही

अनुभूती 'नामी' म्हणजे नामात राहिल्याने प्राप्त झाली. तरंग पाण्यापासून वेगळा नाही, गोडी गुळापासून वेगळी नाही तसा भक्त भगवंतापासून वेगळा नाही. 'भक्त म्हणजे विभक्त नव्हे। आणि विभक्त म्हणजे भक्त नव्हे।' ही समर्थाची व्याख्या, ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम महाराजांनी केलेल्या व्याख्येप्रमाणेच आहे. सर्व संत एकच भाषा बोलतात. **जी ज्ञानपूर्ण एकरूपता प्रेमाची गोडी घेऊन आहे तिला भक्ती असं म्हणतात.** हा भक्तीचा अर्थ सोडून सामान्य पातळीवर जी कामनात्मक भक्ती केली जाते ती सकाम भक्ती तुकारामांच्या जीवनामध्ये कुठेही दिसत नाही; ही मोठी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे.

निष्काम भक्त

आपण कितीही म्हटलं की कामनात्मक भक्ती नको तरी प्रत्यक्षात मात्र आपल्याला महत्त्वाची वाटणारी कामं लवकर होण्यासाठी आपण देवाचा धावा करतो. तशा प्रकाराने कामनात्मक भक्ती प्रत्येकच व्यक्ती करीत असते; आणि ती नैसर्गिकही आहे. समजा गर्दीत मुलाचा हात सुटला आणि तो दिसेनासा झाला तर तो दिसावा म्हणून आपण पहिल्यांदा करतो देवाचा धावा! त्या वेळी देवाच्या इच्छेला येईल तसं होईल, असं आपण म्हणत नाही. मूल सापडलंच पाहिजे अशी आपली तळमळ असते. त्या वेळी त्यासाठीच देवाचा धावा असतो.

एक अचिंत्य शक्ती विश्वामध्ये वावरते आहे आणि मला कधीही अडचण आली तरी मी तिला हाक मारणारच आहे. हे मानणे अगदी सहज आणि नैसर्गिक आहे कारण त्या मानवी भावना आहेत. पण आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तुकाराम महाराजांच्या जीवनात कुठल्याही प्रकारची सकाम भक्ती आलेली नाही. इतकंच काय पण त्याही पुढे जाऊन ते म्हणतात,

आम्ही मागों ऐसें नाही तुजपाशीं। जरी तूं भीतोसी पांडुरंगा॥
 पाहे विचारुनि आहे तुज ठावें। आम्ही धालों नांवें तुझ्या एका॥
 ऋद्धि सिद्धि तुजें मुख्य भांडवल। हें तों आम्हां फोल भक्तीपुढें॥
 तुका म्हणे जाऊं वैकुंठा चालत। बैसोनि निवांत सुख भोगूं॥

‘आम्ही तुझ्या एका नामानेच तृप्त झालो आहोत, तू विचार करून पाहा! आम्ही कधी काही मागितलं का?’ ‘वैकुंठाला चालत जाऊ’ असं म्हणण्यात केवढा आत्मविश्वास असला पाहिजे! ‘विगता कुण्ठा इति वैकुण्ठः।’ कुण्ठा याचा अर्थ वक्र बुद्धी. ती ज्या अंतःकरणात नाही त्याला म्हणजे सरळ अंतःकरणाला वैकुंठ म्हणतात. त्याचा जो स्वामी भगवंत त्याच्यापर्यंत आम्ही चालत जाऊ. ज्ञानेश्वर महाराजांनी या चालण्याचं वर्णन केलं आहे, ‘निगिजे पूर्वालिया मोहरा। कीं येईजे पश्चिमेचिया घरा। निश्चळपणें धनुर्धरा। चालणें एथिंचे।।’

कसं चालत जाऊ? तर, ‘बैसोनि निवांत!’

ईश्वरभावात निवांत बसण्याचं सुख भोगा. तेच वैकुंठाचं सुख आहे. मागणं नाही अशा प्रवृत्तीचा एक विलक्षण भक्त आपल्यासमोर उभा आहे. दिसायला साधा आहे पण कळायला मात्र अजिबात सोपा नाही. सामान्य पातळीवरच्या भक्तीचा उद्देश परमेश्वरप्राप्ती हा नसून विशिष्ट कामनेची प्राप्ती हा असतो. परमेश्वर आहे ही भावना असते. तो सर्वज्ञ आहे, सर्वशक्तिमान आहे, तो विश्वंभर आहे, दाता आहे या सगळ्या भावना त्यामध्ये असतात. परंतु या सर्व भावना माणूस अशा रीतीने उपयोगात आणण्याचा प्रयत्न करतो, की ‘तो सर्वज्ञ आहे ना? मग त्याला माझ्या अडचणी कळल्याच पाहिजेत.’ कदाचित कळत नसतील म्हणून तो देवाला सांगत असतो आणि आणि असं सांगताना त्याची जी सर्वज्ञता आहे ती ‘स्वीकारलेली’च नसते. एके ठिकाणी तुकाराम महाराजांनी म्हटलं आहे-

हा तो नव्हे कांहीं निराशेचा ठाव। भले पोटीं वाव राखिलिया।।

विश्वंभर विश्व सामाविलें पोटीं। तेथेंचि सेवटीं आम्ही असों।।

नेणतां चिंतन करितों अंतरीं। तेथें अभ्यंतरीं उमटेल।।

तुका म्हणे माझा स्वामी अबोलणा। पुरवूं खुणे खुणा जाणतसों।।

अरे, देव भेटत नाही म्हणून निराश व्हायचं काय कारण? थोडासा धीर धर. हा विश्वंभर आहे. त्याच्या पोटात जर सगळं विश्व सामावलेलं आहे तर आम्हीदेखील तिथेच कोठेतरी असणार की नाही? त्यामुळे- नेणता म्हणजे

न जाणता जरी मी त्याचं चिंतन केलं तरी तो जाणता असल्यामुळे त्याला ते कळेलच की!

एक जण वर्षानुवर्ष रोज एका देवळात दर्शनाला जात असे. त्याच्या मित्राला हे माहिती होतं. काही वर्षांनंतर मित्राने विचारलं, 'तू इतके दिवस देवळात जातोस, तुला एकदा तरी देव दिसला का?' तर हा म्हणाला, 'नाही दिसला.' 'मग तरी तू का जातोस?' असं विचारल्यानंतर त्याने सांगितलं, 'देव मला दिसला नाही तरी मी जातो हे देवाला दिसतं ना!' यालाच श्रद्धा किंवा विश्वास असं म्हटलं जातं, आणि हा भक्तीचा पाया आहे.

भगवंतात रमलेला भक्त

तुकाराम महाराजांची सगळी भक्ती सजीव आहे. सजीव भक्ती म्हणजे, देवाचं अस्तित्व सदोदित, सर्वत्र आहे ही उत्कट भावना. या देवभावनेतून त्याच्यापुढे डोकं टेकवताना त्यांना समाधानच होत असे. हे त्यांचं केवळ कर्मकांड नव्हतं. तीन तीन तास तुकाराम महाराज पूजा करीत असत असं कुठेही नोंदलेलं नाही. पण देवाकडे पाहताना, 'सुखाच्या रसाचं ओतीव असं हे देवाचं मुख आहे, ते धातूचं किंवा दगडाचं पार्थिव नाही' ही भावदृष्टी त्यांना लाभलेली होती.

त्यांनी मुख्य उपासना काय केली असेल तर मन परमेश्वराला देऊन टाकलं. मग ते नामाच्या माध्यमातून असेल, अभंगांच्या माध्यमातून असेल किंवा कीर्तनांच्या माध्यमातून असेल; पण परमेश्वराला मन उक्तं देऊनच टाकलं, स्वतःजवळ काही न ठेवता ते देऊन टाकलं. ते भक्तीमध्ये अंतरंगी रंगले होते.

आनंदें एकांतीं प्रेमें ओसंडत। घेऊं अगणित प्रेमसुख।।

गोप्य धन न ये वारा लागों यांस। पाहों नेदू वास दुर्जनासी।।

झणी दृष्टि लागे आवडीच्या रसा। सेवूं जिरे तैसा आपणासी।।

तुका म्हणे हें बहु सकुमार। न साहावे भार वचनाचा।।

आनंदाने एकांतामध्ये प्रेम ओसंडत आहे. दुसऱ्यांची दृष्टी पडू नये याचा अर्थ दुसऱ्यांची माझ्या भक्तीला दृष्ट लागू नये. का, तर ती अगदी

सुकुमार आहे. वचनाचा, शब्दाचाही भार होईल अशी ती सुकुमार, निःशब्द, शांत, प्रेममय अवस्था आहे. तिच्याबद्दल मी स्वतः बोलूनदेखील तिला धक्का लावू नये! देवाशी शांतीतून आलेला संपर्क! अगदी शांतपणे नाम घेता घेता अशा काही शांत अवस्थेमध्ये ते गेलेले आहेत की यामध्ये बाह्य प्रकटीकरण काहीच नाही, आंतरिक अवस्था परमेश्वराशी जोडली गेलेली आहे. ते त्या भक्तीत रमून गेलेले पाहून, ती भक्ती आपल्याला रमवून टाकते. पाहत राहावंसं वाटतं. खरंच, कुणी कशात रमलेलं असेल ना, तर ते पाहण्यातसुद्धा मजा असते.

एक-दीड वर्षांचं मूल बादलीतील पाण्यात खेळताना रमून जातं. ते पाहण्यात आपल्यालाही आनंद वाटत असतो. बाहेरचं सगळं विश्व विसरून कुणीतरी कशाशी तरी तन्मय होत आहे, ही गोष्ट बघण्यासारखी असते. तुकाराम अशाच तऱ्हेने भगवंताशी रमून गेलेले होते. त्यांना ते बाहेर दाखवण्याची मुळीच हौस नव्हती. आपल्याला थोडं जरी काही यायला लागलं तरी लगेच दुसऱ्याला दाखवण्याची हौस असते. बाबा महाराजांनी एका ठिकाणी असं म्हटलं आहे की 'संसार आणि परमार्थ यांत फरक काय? तर परमार्थात दर्शन आहे, आणि संसारात प्रदर्शन आहे. पण जोपर्यंत प्रदर्शनाची हौस जात नाही तोपर्यंत दर्शन होत नाही.'

गोंदवलेकर महाराजांनी एके ठिकाणी फार सुंदर उदाहरण दिलं आहे. एका बाईला तिच्या नवऱ्याने खूप छान दागिने केले आणि नंतर सांगितलं, की तू ते घराबाहेर कोणालाही दाखवायचे नाहीस; तर काय उपयोग त्या दागिन्यांचा असं तिला वाटेल. याच्या बरोबर उलट परमार्थात लागतं! परमार्थात दाखवण्याची किंचितही हौस असून चालत नाही आणि प्रपंचात दाखवल्याशिवाय हौस भागत नाही. भक्ती कशी केली हे सांगताना महाराज म्हणतात,

नाहीं जप तप जीवाची आटणी। मनासी दाटणी नाहीं केली॥
 निजलिया ठायीं पोकारिला धांवा। सांकडें तें देवा तुज माझें॥
 नाहीं आणुनियां समर्पिलें जळ। सेवा ते केवळ चिंतनाची॥
 तुका म्हणे आम्ही वेंचिलीं उत्तरें। घेतलीं उदारें मायबापें॥

खूप जप-तप करून, जिवाची आटणी करून, मनाला कोंडून ठेवून भक्ती केली नाही. मग काय केलं? निजलेल्या ठिकाणी तुला हाक मारली. दोन प्रकारे भक्ती सांगितली आहे. एक माकडाच्या पिल्लाची भक्ती आणि दुसरी मांजराच्या पिल्लाची भक्ती. माकडाच्या पिल्लाची भक्ती म्हणजे काय? ते माकडिणीच्या पोटाला धरून बसलेलं असतं, मजेत इकडेतिकडे बघत असतं. पण जरा कुठे खुट्टे वाजलं की दोन्ही हातांनी ते आपल्या आईला गच्च धरतं. पण मांजराचं पिल्लू हे कष्टही घेत नाही. ते पडल्या ठिकाणाहून आईला हाक मारतं. त्याची पुढची व्यवस्था आईनेच करायची. तशाच प्रकाराने तुकाराम महाराज मांजराचं पिल्लू होऊन राहिले होते. म्हणून ते म्हणतात, 'निजलिया ठायी पोकरिला धावा.'

'निजलिया ठायी' हा शब्दप्रयोग सोपा दिसत असला तरी याचा अर्थ असा आहे की, संसाराविषयीच्या स्वतःच्या कामना, कल्पना, वासना, विचार या सर्व वृत्ती निजल्या आहेत. त्या अवस्थेत एका देवालाच त्याच्या नामाने हाका मारलेल्या आहेत. 'तूच हवास' असं साकडं घातलं आहे. बाह्य कर्मकांड तर नाहीच पण साधं पाणीही आणून घातलं नाही. पण एक संततधार मात्र धरली आहे, ती आहे त्याच्या चिंतनाची! अशी केवळ चिंतनाची सेवा केली. सदोदित तो आहेच आहे. त्याच्यासाठी इतक्या माळा ओढल्या पाहिजेत, इतकं नाम घेतलं पाहिजे अशी 'वैधी' भक्ती त्यांनी केलेली दिसत नाही.

तुका म्हणे आम्ही वेंचिलीं उत्तरे। घेतलीं उदारे मायबापे।।

मी जे बोललो ते ते परमेश्वराने स्वीकारलं. कसं बोललो, तर-

मायबापापुढे लाडिके लेकरूं। तैसें बोल करूं कवतुके।।

कृपावंता घालीं प्रेमपान्हा रस। वोळवी वोरस पांडुरंगे।।

नाहीं धीर खुंटी जवळी हुंबरे। ठायचिं पाखर कवळिते।।

तुका म्हणे मज होऊं नेदी सीण। कळों नेदी भिन्न आहे ऐसें।।

मायबापापुढे लाडकं लेकरूं कसं बोलतं? तर सहजासहजी बोलतं आणि त्याच्या प्रेमामुळे आईवडिलांच्या अंतःकरणातलं प्रेम दुणावतं. जे काही संवाद आहेत, वाद आहेत ते सगळे बोल अशाच प्रकारचे आहेत. हे

सगळं काही देवाशी आहे. ते दुसऱ्या कुणाशी बोलतच नाहीत. प्रत्येक गोष्ट ते भगवंतालाच सांगतात. 'सगळं नीट चाललेलं असताना पुन्हा संसारामध्ये का घालतोस?' असंही देवालाच विचारतात. ज्या वेळी शिवाजी महाराजांनी नजराणा पाठवला, तेव्हा 'मला या मोहात अडकवू नकोस' असं ते म्हणाले.

दिवट्या छत्री घोडे। हें तों बऱ्यांत न पडे।।

आतां येथें पंढरियाया। मज गोविसी कासया।।

मान दंभ चेष्टा। हे तो शुकराची विष्टा।।

तुका म्हणे देवा। माझे सोडवणें धांवा।।

तुकोबांनी नजराणा परत पाठवून दिला ही सामान्य पातळीवरची गोष्ट नव्हे. ज्या वेळी आर्थिक स्थिती चांगली असेल त्या वेळी एखादी व्यक्ती असं करेलही; पण अगदी गरिबीची परिस्थिती असताना असं करणं हे फार अवघड आहे. केवळ संतच असं वागू शकतात.

एकनाथ महाराज काशीहून गंगेची कावड घेऊन चाललेले असताना वाळवंटात गाढव तडफडतं आहे हे बघितल्यानंतर 'हाच माझा रामेश्वर' असं म्हणून त्यांनी त्याच्या तोंडामध्ये ते गंगेचं पाणी घातलं. ही सामान्य पातळीवरची भक्ती नाही. सगळं 'मी-तू'पण अशा रीतीने गेलेलंच आहे. गाढवाची तहान एकनाथ महाराजांना लागली म्हणून त्यांनी काशीपासून एवढ्या कष्टाने आणलेलं पाणी त्याच्या मुखात घातलं. गीतेत सांगितलेली आत्मदृष्टी ती ही! समदर्शी योग्याचा ईश्वरभाव असा सर्वत्र, सदोदित असतो. तुकाराम महाराजांच्या अंतःकरणाचा भावही तसाच होता.

भक्तिप्रेमाचं भांडण

सतत सांगाती असलेल्या देवाशी ते अगदी अकृत्रिमतेने वागत होते. त्याच्याविषयी प्रेम तर होतंच पण मधून मधून भांडणाने ते जास्त खुलत असे.

कवणांशीं भांडों कवण माझें साहें। कोण मज आहे तुजविण।।

धरिलें उदास दुरदुरांतरें। सांडी एकसरें केली माझी।।

आइकोन माझे नाइकसी बोल। देखोनिया खोळ बुंथी घेसी।।

तुका म्हणे एके गांवींची वसती। म्हणऊनि खंती वाटे देवा।।

‘तुझ्याशिवाय मला दुसरं कोण आहे?’ त्यामुळे भांडायचं झालं तरी मला तुझ्याशीच भांडावं लागणार. मी का भांडण करतो, तर तू मला उदास होऊन दूर ठेवतोस, मला पाहिल्याबरोबर पांघरूण घेतोस. माझे बोल ऐकतोस आणि न ऐकल्यासारखे करतोस; असं का? आपण दोघं एकाच गावचे आहोत आणि आपल्याच गावातील माणसांशी तू असं वागावंस, हे बरोबर नाही. कुठलं गाव? तर चैतन्य हे तुझं गाव आणि माझंही तेच गाव! आणि ‘तू असं वागतोस माझ्याशी?’ असं म्हणताना त्या भांडणामध्येसुद्धा गोडवा आहे. शब्द कधीही कर्कश वापरलेले नाहीत.

तुकाराम देवाच्या बाबतीत अगदी कोमल होते. ‘भले तरी देऊ कासेची लंगोटी। नाठाळाच्या माथी देऊ काठी।’ असं म्हणताना त्यांना काही भीती वाटत नाही. परंतु देवासमोर बोलताना ते गोडच आहेत, आवाज वर चढलेला नाही. भांडण आहे, पण आंतरिक अवस्थेतलं!

काय तुझें वेचे मज भेटी देतां। वचन बोलतां एक दोन॥

काय तुझें रूप घेतों मी चोरोनि। त्या भेणें लपोनि राहिलासी॥

काय तुझें आम्हां करावें वैकुंठ। भेवों नको भेट आतां मज॥

तुका म्हणे तुझी न लगे दसोडी। परि आहे आवडी दर्शनाची॥

‘अरे देवा, मला भेट दिलीस, एक-दोन वाक्यं बोललास, तर तुझं काय जातं? अरे! तुझं रूप मी चोरून घेईन म्हणून लपून राहिलास का? तुझं रूप मी कसं चोरून घेईन? वस्तुतः तू अरूप आहेस ना? त्यामुळे तुझं रूप चोरता येणार नाही,’ असं ते देवालाच शिकवतात. ‘तुझी एक दसोडीसुद्धा नको आहे. आम्हाला फक्त तू पाहिजे आहेस’ ही त्यांची निष्काम भक्तीची पातळी. दुसरं-तिसरं काही मागितलंच नाही. हे असं उत्तुंग प्रकारचं भांडण मनातल्या मनातलंच आहे.

नवरा-बायकोमधलं भांडण हेही प्रेमाचं भांडण असतं. पण कधीकधी तेही बराच काळपर्यंत टिकतं. संतांचं भांडण तशा प्रकारचं नसतं. भांडले तरी दुसऱ्या क्षणाला गळ्यामध्ये पडणार आहेत आणि हे भांडणही प्रेमाच्या माध्यमातून आहे. काहीच अपेक्षा नाही देवाकडून. अशा प्रकारचं भांडण हाही त्यांच्या भक्तीचाच आविष्कार आहे.

उत्कट भावबंधन

निरनिराळ्या भावछटा महाराजांच्या अभंगांतून व्यक्त होतात. त्यांतली एक भावना म्हणजे आत्यंतिक आर्तता. तुकाराम महाराजांच्या आर्ततेला काही तोडच नाही.

कन्या सासुच्यासी जाये। मार्गे परतोनी पाहे।।

तैसें झालें माझ्या जिवा। केव्हां भेटसी केशवा।।

चुकलिया माये। बाळ हरूहरू पाहे।।

जीवनावेगळी मासोळी। तैसा तुका तळमळी।।

‘हरूहरू’ हा शब्द किती सुंदर आहे! मूल चुकलेलं आहे. खाली-वर पाहतं आहे. आणि डोळ्यांत अश्रू पण आहेत. ते आईसाठी रडतं; पण मधेच थोडं थांबून आई दिसते का म्हणून आजूबाजूला पाहतं आणि दिसली नाही की पुन्हा रडतं. डोळ्यांतल्या अश्रूमुळे आई दिसत नसेल म्हणून डोळे पुसून वर पाहतं पण आई दिसत नाही म्हणून पुन्हा डोळ्यांत पाणी येतं. अशा प्रकारची त्याची स्थिती झालेली असताना आपण आईला चुकलो याची हुरहुरदेखील मनात आहे. आपलं कुठे चुकलं हेही ते सांगतात-

कान्हया रे जगजेठी। देई भेटी एक वेळे।।

काय मोकलिलें वनीं। सावजांनीं वेढिलें।।

येथवरी होता संग। अंगें अंग लपविलें।।

तुका म्हणे पाहिलें मार्गे। एवढ्या वेगें अंतरला।।

मला अनेक श्वापदांनी घेरलं आहे. तू मला या वनामध्ये का सोडलंस? इथपर्यंत संग होता कारण मी तुझ्या अंगामध्ये माझं अंग लपवून चाललो होतो. तुझ्या मोठेपणामध्ये माझा मोठेपणा पूर्णपणे विलीन करून चाललो होतो. हे अंग लपवणं कसं? तर मारुतिरायांचं उदाहरण आहे- ते ज्या वेळी लंकेवर विजय मिळवून परत चालले होते, त्या वेळी त्यांच्या आईने त्यांना जाब विचारला की, ‘एवढ्या ताकदवान अशा तुला मी जन्म कशाला दिला? जर का तू रावणाला मारू शकत होतास तर त्याला मारण्याचा त्रास तू रामाला का दिलास? त्यामुळे तुझं तोंडसुद्धा पाहू नये, असं वाटतं.’

त्यावर मारुतीने असं सांगितलं की, 'आई, माझ्यावर रागावण्यापूर्वी माझं उत्तर तू ऐक.' बुद्धिमतां वरिष्ठं असे आहेत मारुतिराय! त्यांनी सांगितलं, 'पहिल्या वेळेला सीतामाई मला दिसल्या, तेव्हाच रावणाला मारून, त्यांना घेऊन मी परत येऊ शकत होतो. परंतु 'सीतेचा शोध कर' एवढीच श्रीरामप्रभूंची मला आज्ञा होती. त्यामुळे त्यांच्या आज्ञेचं उल्लंघन मी कसं करू असं मला वाटलं, ही पहिली गोष्ट! दुसरं म्हणजे, मी जर रावणाला मारलं असतं तर हनुमंताचा विजय झाला असं जगाने म्हटलं असतं. मला 'माझ्या रामाचा विजय झाला' असंच व्हायला पाहिजे होतं, म्हणून मी त्याला मारलं नाही.' असं आपलं मोठेपण प्रभूच्या मोठेपणामध्ये मिसळून टाकणं, म्हणजे 'अंगे अंग लपविले!'

दुसरा अर्थ असा की माझ्या अंगात, हृदयात प्रभूला लपवून ठेवून चाललो होतो. त्याला आत, शुद्ध भावाने नीट पकडून ठेवून, हृदयी कोंडून ठेवून चाललो होतो. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'एक वेळ मागे पाहिलं तेवढ्यामध्ये तो निसटला' म्हणजे त्याच्यावरची दृष्टी निघून, जी सांसारिकता मागे सोडली होती तिच्याकडे दृष्टी गेल्यामुळे तो अंतरंगातून निसटला. देवाला पकडलं असं म्हणणं देखील अवघड असतं.

अशीच गोपीची एक कथा डोंगरे महाराजांनी सांगितली आहे. एका गोपीनं कृष्णाला लोणी खाताना पकडलं. आता काय करायचं, तर बांधून ठेवावं म्हणून तिनं त्याला बांधून टाकायला सुरुवात केली. तर कृष्णाने असा काही आवाज काढला की त्याला जणू खूप वेदना होत आहेत. ही बिचारी भोळी, 'काय होतंय' म्हणाली. तर तो 'थोडं बंधन सैल कर' म्हणाला. तिने बंधन सैल करून टाकलं. ती म्हणाली, 'तू थांब इथेच. मी सगळ्यांना बोलावून आणते.' सगळ्यांना घेऊन ती परत आली त्या वेळी पाहते तर तिथे कृष्ण कुठे आहे? तो थोडाच तिथे थांबणार आहे!

यांतला एक भाग असा की देवाला बांधलं असताना, तो म्हणाला तरी बंधन सैल करायचं नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे, मी देवाला बांधलं असं जगाला सांगायला जायचं नाही.

सगळे हसून निघून गेले. गोपी एकटी रडत होती. कृष्ण परत आला. तक्रार वगैरे करून झाली. 'बरं! तुला काय हवं?' असं कृष्णाने विचारलं. 'जसं मी तुला बांधलं होतं तसं तू मला बांध' असं ती गोपी म्हणाली. कृष्णाने तिला विचारलं, 'अगं! पण हे तू माझ्याकडून बांधून का घेतेस?' त्यावर ती गोपी म्हणाली, की 'ज्याला देवाने बांधलं तो मुक्त होतो. तू बांधत असताना तुझा स्पर्श होईल तेवढ्यानेही मी धन्य होईन.' त्यावर तो 'बरं, बांधतो' म्हणाला आणि त्याने तिला करकचून बांधलं. तिला त्रास झाला. कृष्ण म्हणाला, 'काय, त्रास होतोय का?' ती 'हो' म्हणाली. 'मग काय करू?' असं त्यानं विचारलं तर 'थोडं बंधन सैल कर' म्हणाली. त्यावर कृष्ण म्हणाला, 'माणसाने बांधलं तर तो बंधन सैल करू शकतो, पण देवाने बांधलं तर तो बंधन कधीही सैल करत नाही.' तशा प्रकारे तुकारामांना देवानेच बांधून टाकलं होतं. ते दुसरीकडे कुठेही जाऊ शकत नव्हते.

विठ्ठल सोयरा सज्जन सांगाती। विठ्ठल हा चिर्तीं बैसलासे॥
 विठ्ठलें हें अंग व्यापिली हे काया। विठ्ठल हे छाया माझी मज॥
 बैसला विठ्ठल जिव्हेचिया माथां। न वदे अन्यथा आन दुजें॥
 सकळा इंद्रियां मन हें प्रधान। तेंही करी ध्यान विठोबाचें॥
 तुका म्हणे या हो विठ्ठलासी आतां। नये विसंबतां माझें मज॥

विठ्ठल अंतःकरणात बसला आहे, जिभेवरच बसला आहे. मी बघत होतो की शरीरात अशी काही जागा आहे का, की जिथे विठ्ठल नाही. किमान हृदयात तरी नसेल म्हणून पाहिलं तर तेही विठ्ठलाचंच ध्यान करीत होतं. मी दूर करायचा प्रयत्न करतो पण माझं मलाच त्याला दूर करता येत नाही. 'तो आपल्या आतमध्ये येत नाही' ही आपली अवस्था. आणि 'आतमधून जात नाही' ही त्यांची अवस्था! म्हणून भक्तीच्या पातळीतच फरक आहे. तुकारामांचा हा भाव विशेष आहे.

सख्यभक्तीचे भाव त्यांनी फार सुंदर रीतीने प्रकट केले आहेत.
 पहावया माजी नभा। दिसे शोभा चांगली॥
 बैसला तो माझे मनीं। नका कोणीं लाजवूं॥

जीवा आवडे जीवाहूनी। नव्हे क्षण वेगळा।।

झाली विश्वंभरा ऐसी। तुकया दासी स्वामीची।।

गोपीभावातून ते म्हणतात, 'नभाकडे पाहिल्यानंतर श्रीकृष्णाच्या शरीराच्या सावळ्या रंगाची शोभा आठवते. तो माझ्या मनात बसला आहे. कुणी मला लाजवू नका. जिवाला तो जिवापेक्षा जास्ती आवडतो. एक क्षण वेगळा नाही. तो विश्वंभर आहे, त्याप्रमाणे जीवरूपी दासीनेही विश्वंभरासारखं व्हायला हवं, म्हणजे आपलं वेगळेपण टाकून त्याच्याशी एकरूप व्हायला हवं.' तसे तुकाराम झाले.

बाळक्रीडेतील भक्तितत्त्वे

अभंग गाथेमधला सगळ्यात गोड भाग कोणता असेल तर कृष्णाच्या बाळक्रीडेचे अभंग! ते अभंग महाराजांनी इतके गोड लिहिले आहेत की, इतकं सुंदर वाङ्मय क्वचितच कुठे सापडेल. त्या वाङ्मयात विलक्षण आनंदरस तर आहेच, पण कितीतरी तात्त्विक गोष्टीही थोडक्यात सांगितलेल्या आहेत.

मनोरथ जैसे गोकुळींच्या जना। पुरवावी वासना तयापरी।।

ऋण फेडावया अवतार केला। अविनाश आला आकारासी।।

सीण झाला वसुदेव देवकीस। वधी बाळें कंस दुराचारी।।

दुराचारियासी नाहीं भूतदया। आपपर तया पापपुण्य।।

पुण्यकाळ त्यांचा राहिलासे उभा। देवकीच्या गर्भा देव आले।।

गर्भासी तयांच्या आले नारायण। तुटली बंधनें आपेंआप।।

आपेंआप बेड्या तुटल्या शृंखळा। बंदाच्या आर्गळा कुलपें कोंडे।।

कोंडमार केला होता बहु दिस। सोडवी निमिष न लागतां।।

नकळे तो त्यांसी सांगितला भाव। आपणासी ठाव नंदाघरीं।।

नंदाघरीं जातां येतां वसुदेवा। नाहीं जाला गोवा सर्वें देव।।

सर्वें देव तया आड नये कांहीं। तुका म्हणे नाहीं भय चिंता।।

भक्तांचं ऋण फेडण्यासाठी भगवंतांनी अवतार घेतला आहे. आता भक्तांची भूमिका तुकाराम महाराज मांडत आहेत. भगवंतांनी अवतार कशाला

घेतला? तर 'परित्राणाय साधूनाम्' भगवंतावर असलेलं साधूंच्या भक्तीचं, प्रेमाचं ऋण फेडण्यासाठी. 'विनाशाय च दुष्कृताम्' हे झालं कार्यासाठी. पण मुख्य म्हणजे भक्तीच्या आवडीसाठी अवतार घेतला. देवकीच्या गर्भा देव आला. देवकी ही प्रकृती आहे. दैवी प्रकृतीला देवकी असं म्हटलं आहे. तिच्या गर्भामध्ये देव येतो. 'अमानित्वं, अदंभित्वं, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवं' हे दैवी गुण; तसेच 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोग व्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्।' हे सगळे दैवी गुण- या दैवी गुणसंपत्तीच्या पोटी देव येतो. माणसाच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ती जशी जशी सात्त्विक होईल तसतसं ते अंतःकरण देवाला राहण्यासाठी सुयोग्य बनत जातं. गर्भ याचा दुसरा अर्थ गाभा, सखोल आंतरिक अवस्था; तिथे जर देव आला तर बंधनं आपोआपच गळून पडणार आहेत. नंदाघरी जाता येता वसुदेवा। नाही झाला गोवा, सवे देव। देव सवे म्हणजे बरोबर असेल तर काहीही गोवा म्हणजे घोटाळा होत नाही. यातला सूक्ष्म भाव असा आहे की, वसुदेव नंदाच्या घरी जाताना कृष्ण बरोबर होता पण परत येताना कुठे होता? तर 'स्मरणात' होता. प्रत्यक्ष असो वा स्मरणात असो, 'सवे' असला म्हणजे झालं. वसुदेवांनी एकदा गोकुळात पाय ठेवल्यानंतर काय झालं? त्यावर तुकाराम महाराजांनी सांगितलं,

चिंता ते पळाली गोकुळाबाहेरी। प्रवेश भीतरीं केला देवं।।

ज्या वेळी देहरूपी गोकुळाच्या आतमध्ये देव प्रवेश करतो, त्या वेळी मुख्य गोष्ट काय होते तर चिंता त्या देहरूपी गोकुळात राहत नाही. जो चिंता करतो त्याच्यामध्ये देव परिपूर्ण अवस्थेमध्ये नसतो, शंका स्वरूपात असतो. तुकारामांसारखे भक्त निःशंक, निश्चित असे देवाशी संलग्न होऊन राहतात.

याखेरीज वेगळी भक्ती काही नाही. नामस्मरण भक्ती केली का? केली. सगळ्या नवविधा भक्ती त्यांनी केलेल्या आहेत. पण या नवविधा भक्तींमधलं त्यांच्या भक्तीचं वैशिष्ट्य काय होतं तर 'सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे.'

तुकाराम महाराजांनी केवळ एकाच भावाने नव्हे तर विविध भावछटांनी भक्तीचं रसास्वादन केलं आहे. गोकुळात जे जे कोणी होते त्यांच्या त्यांच्या भावामध्ये जात असताना ती ती भूमिका महाराज जगले आहेत. गवळणीच्या भावामध्ये ते गवळण झाले आहेत, नंद-यशोदेच्या भावामध्ये जात असताना

ते नंद-यशोदा झाले आहेत, गोपाळांच्या भावात जात असताना ते कृष्णाचे सवंगडी झाले आहेत आणि कृष्णाच्या भावामध्ये जात असताना ते कृष्ण झाले आहेत. इतकंच काय, तर कालिया नागाच्या बायकोच्या भावात जाताना तिच्या मनातले भावसुद्धा त्यांनी सुंदरतेने सांगितले आहेत.

काळ्याचे मागे चेंडू पत्नीपाशीं। तेजःपुंजराशी देखियेला॥

लावण्यपुतळा मुखप्रभारासी। कोटि रवि शशी उगवले॥

चेंडू डोहामध्ये पडला. कृष्णाने घेतली उडी त्या डोहामध्ये! कालिया झोपला होता. चेंडू त्याच्या बायकोपाशी गेला होता. कृष्ण तिच्यापाशी चेंडू मागायला गेला. त्यानंतर तिला काय दिसलं? तर तेजःपुंज राशी! आधी यमुना काळी. त्यात तिचा डोह काळा. त्यात तो कालिया होता. वर्णानेही आणि अंतःकरणानेही असा दोन्ही मिळून तो किती काळा असेल! त्याच्या काळ्या डोहात हा 'कृष्ण' उडी मारतो आहे. पण तिला मात्र तो 'तेजःपुंज रासी' असा दिसतो आहे. त्याच्याकडे पाहिल्यानंतर तिच्या मनात काय भाव उमटला असेल तो महाराज सांगत आहेत.

पाहिलें परतोनी काळा दुष्टाकडे। मग म्हणे कुडें जाले आतां॥

आतां हा उठोनी खाईल या बाळा। देईल वेल्हाळा माय जीव॥

जीव याचा कैसा वांचे म्हणे नारी। मोहिली अंतरीं हरिरूपें॥

रूपें अनंताचीं अनंत अपार। नकळे साचार तुका म्हणे॥

तिने कृष्णाकडे बघितलं. इतकं सुंदर हे मूल! आणि आपल्या पतीकडे बघितलं तेव्हा तर तिला तो खूप काळा, वाईट, दुष्ट वाटला. तिच्या मनामध्ये असा भाव आला खरा, पण याआधी तसा भाव का नव्हता? ती त्याच्याबरोबरच राहत होती ना? पण चांगलं पाहिलं की वाईटाची जाणीव होते. तिने कृष्ण पहिला त्या वेळी तिला ही जाणीव झाली की आपला नवरा दुष्ट आहे.

कृष्णाकडे पाहिल्यानंतर दोन गोष्टी होतात. एक म्हणजे मातृभाव जागृत होणं. हे त्या बाळकृष्णाकडे बघितल्यानंतर कालियाच्या पत्नीला झालं. तिला वाटलं हा कालिया याला खाईल की! मग या बाळासाठी

त्याची आई जीव देईल. असे तिचे भाव तुकाराम महाराजांच्या अंतःकरणात प्रतिबिंबित होऊन प्रकट झाले आहेत.

कृष्णाच्या बाबतीत दुसरी भावना निर्माण होते ती म्हणजे सख्य भावना! थोड्याच वेळामध्ये कालियाच्या पत्नीची सखी भावना जागृत झाली. म्हणून महाराजांनीसुद्धा शब्दांमध्ये फरक केला. 'जीव याचा कैसा वांचे म्हणे नारी।' हरिरूपामुळे तिचं अंतर मोहून गेलं. नुसत्या त्याच्या दर्शनाने केवढे भाव माणसाच्या अंतःकरणात निर्माण होतात हे तुकाराम महाराज प्रकट करतात.

तुकाराम महाराजांच्या कृष्ण-बालक्रीडांच्या अभंगांमधला एक सुंदर भाग- यशोदा कृष्णाला काठीने मारायला जाते आणि त्याचं वर्णन महाराज करतात...

जगाचा हा बाप दाखविलें मायें। माती खातां जाय मारावया।।
मारावया तिनें उगारिली काठी। भुवनें त्या पोटीं चौदा देखे।।
देखे भयानक झांकियेले डोळे। मागुता तो खेळे तियेपुढे।।
पुढे रिघोनियां घाली गळां कव। कळों मायावंत नेदी माव।।
मायावंत हरिरूप काय जाणे। माझें माझें म्हणे देवा बाळा।।

माती खात असताना यशोदेने काठी उगारली म्हणून त्याने 'आ' केला. तेव्हा त्याच्या पोटात चौदा भुवनं आहेत असं तिला दिसलं. तिने एकदम डोळे झाकून घेतले. एका क्षणात चौदा भुवनं दाखवली व दुसऱ्या क्षणी तो खेळायला लागला. यशोदेने डोळे उघडले तेव्हा त्याने अशी काही माया घातली की 'परत माती खाऊ नकोस हं' एवढंच तिने सांगितलं.

प्रभूला 'मायावंत' असं म्हटलं जातं कारण ते मायेचे स्वामी आहेत. यशोदेला 'मायावंत' म्हटलं आहे कारण आईच्या मायेने तिचं अंतःकरण व्याप्त आहे. म्हणून तिच्या बाबतीमध्ये आईची माया हा भाव त्या शब्दात येतो. दुसरा भाव म्हणजे कृष्णाची जी माया आहे, ती तिच्या अंतःकरणावर राज्य करते आहे. यशोदा मायेच्या अधीन आहे म्हणून मायावंत आहे आणि कृष्ण मायेचा स्वामी आहे म्हणून मायावंत आहे.

एक सुंदर प्रसंग महाराजांनी वर्णन केलेला आहे. यशोदा ताक घुसळते आहे. खूप वेळ झाला तरी लोणी का निघत नाही म्हणून तिने हात घालून

पाहिलं तर आतमध्ये रवीवर बसून कृष्ण लोणी खातो आहे. काय गंमत आहे! हाताला लोणी लागायच्या ऐवजी कृष्ण लागला!

डेरियांत लोणी खादलें रिघोनी। पाहे तों जननी हातीं लागे॥
हातीं धरूनियां काढिला बाहेरी। देखोनियां करी चोज त्यासी॥

तिने त्याला बाहेर काढला. तिला अशी भीती वाटली, आपण एवढ्या जोरात रवी फिरवत होतो आणि याला ती लागली असती तर! कारण आईच्या मायेने ती व्याप्त होती. आणि म्हणून ती त्याला थोडंसं लोणी देते आणि सांगते, 'असं परत डेच्यामध्ये शिरून लोणी खाऊ नकोस हं!'

सिकवी विचार नेणें त्याची गती। होता कोणेरीतीं डेरियांत॥

ही कृष्णाची माया यशोदा जाणत नव्हती असं नाही, पण ती जणू देवाला म्हणते आहे, 'कृष्णा, ही माया अशीच ठेव म्हणजे मला तुझ्यावर 'आईची माया' करता येईल!' अशा रीतीने गोकुळच्या लोकांना आपण देव आहोत, अशा प्रकारची जाणीव त्याने कधीही होऊ दिली नाही.

गोपाळ कांबळ्याची ध्वजा करून कृष्णासमवेत नाचत असत.

तुका म्हणे सुख घेतलें गोपाळीं। नाचती कांबळीं करूनी ध्वजा॥
करुनियां टिरी आपल्या मांदळ। वाजवित्ती टाळ दगडाचे॥
दगडाचे टाळ कोण त्यांचा नाद। गीत गातां छंद ताल नाहीं॥
ताल नाहीं गातां नाचतां गोपाळां। घननीळ सावळा तयांमध्ये॥

ताल असो-नसो, सूर असो-नसो, कृष्ण आतमध्ये आहे की नाही हे महत्वाचे आहे. 'प्रत्येक माणूस ज्या पद्धतीची उपासना करतो, भक्ती करतो, त्यामध्ये ताल, सूर काहीही चुकलं तरी आतमध्ये कृष्ण असला पाहिजे' हे त्याच्यामधलं महत्वाचं वर्म तुकाराम महाराज सांगून गेले आहेत. त्यांच्या भक्तीचं वर्म हेच आहे की मी कशीही भक्ती करीन, पण आत भगवंत आहे; म्हणून मी केलं नव्हे, तर त्यानेच केलं; मी बोललो नव्हे तर तोच बोलला.

समर्पण

नव्हती माझे बोल जाणा हा निर्धार। मी आहे मजूर विठोबाचा॥
निर्धारा वचन ओढविलें माझ्या। कृपाळूनें लज्जा राखियेली॥
निर्भर मानसीं झालों आनंदाचा। गोडावली वाचा नामघोषें॥
आतां भय माझे नासलें संसारीं। झालोंसें यावरी गगनाचा॥
तुका म्हणे हा तों संतांचा प्रसाद। लाधलो आनंद सुखप्रेम॥

आता मला संसाराचं भय वाटत नाही कारण मी व्यापक झालो आहे. संतांनी मला वाट दाखवून दिली. त्यांनी सांगितलं 'या मार्गाने गेलास तर तुला देव भेटेल.' मी निःशंक मनाने त्यांच्यावर विश्वास ठेवला, मी माझी साधना केली आणि अंतःकरणामध्ये सहजच देव प्रकट झाला. तो प्रकट झाल्यानंतर आता जे बोल बोलतो आहे, ते बोल माझे नाहीत. ते त्याचेच आहेत. आणि ते बोल मी त्यालाच अर्पण करतो आहे, असं म्हणणाऱ्या तुकाराम महाराजांच्या पायी मस्तक ठेवून आपणही हे वाक्पुष्प त्यांनाच अर्पण करू!

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

साधक तुकाराम

संत तुकाराम महाराजांची भक्ती ही उत्स्फूर्त भावना होती. ती अमुक एक विधान असलेली 'वैधी' भक्ती नव्हती तर ती 'ऊर्जिता' भक्ती होती. त्यांची देवाबद्दलची ओढ, प्रेम विलक्षण आणि वेगळं होतं. आणि हे जे देवाबद्दलचं प्रेम होतं ते केवळ भजन-पूजन करून निर्माण झालं नव्हतं तर 'तुका म्हणे झरा। आहे मूळचाची खरा।' असा तो अंतरी उगम पावलेला झरा होता. हे तर झालंच; पण कुळात चालत आलेल्या भक्तीचा ओघही महाराजांच्या जीवनप्रवाहाला लाभलेला होता.

कुळातील भक्तिप्रवाह

तुकाराम महाराजांचा जन्म १६०८ मध्ये देहू येथे मोरे कुळात आणि अंबिले आडनावाच्या घराण्यात झाला होता. त्यांच्या कुळात 'भक्तीची परंपरा' होती.

जाती न पूछो साधुकी पूछ लीजिये ज्ञान।

मोल करो तलवारका, पड़ा रहन दो म्यान।

म्हणजे साधूची जात, कुळ यांची फारशी चर्चा करू नये. असं असलं तरी ते मुद्दाम इथे सांगण्याचं कारण असं- एक अगदी दरिद्री आणि हातात एकतारी व चिपळ्या घेऊन 'विठ्ठल विठ्ठल' म्हणणारा असा भक्त, की ज्याच्या पोटाला काही मिळत नव्हतं, संसारात कुणाला धड सुख नव्हतं- असं तुकाराम महाराजांचं चित्र अनेक वेळा रंगवलं जातं. वास्तविक ते तसं नव्हतं. देहू गावाची महाजनकी त्यांच्याकडे होती आणि वाण्याचा धंदाही ते करीत होते. ते एक संपन्न असं कुळ होतं. दुसऱ्या बाजूला भक्तीचा ओघही जबरदस्त होता. तुकाराम महाराजांचे आठवे पूर्वज विश्वंभरबुवा हे तर मोठे विठ्ठलभक्त होते. पांडुरंगाची वारी, भजन, पूजन यांमध्ये त्यांचं जीवन व्यतीत झालं होतं. वृद्धापकाळी जेव्हा त्यांना वारीला जाणं शक्य झालं नाही, तेव्हा

पांडुरंगानेच दृष्टांत देऊन सांगितलं, 'मी इथेच देहूमध्ये आंबेवनामध्ये आहे. तुला पंढरपूरपर्यंत येण्याची आवश्यकता नाही.' आणि तिथेच विठ्ठल-रखुमाईच्या मूर्ती सापडल्या. त्यांची स्थापना केली गेली.

या घटनेपासून त्यांच्या कुलामध्ये भक्तीला विशेष प्राधान्य प्राप्त झालं. एका बाजूला संपन्नता आणि दुसऱ्या बाजूला भक्ती हे दोन्हीही या कुळाला प्राप्त झालेलं होतं. त्यांचे वडील 'बोल्होबा' आणि आई 'कनकाई' हे दोघे विठ्ठलभक्त होते. त्यांचा थोरला भाऊ 'सावजी' हा विरक्त भक्त होता. सावजीचं लग्न त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणे लहानपणीच झालं होतं. त्याची पत्नी कुठल्याशा आजारात मरण पावली. त्यानंतर सावजी जो निघून गेला तो कायमचाच. तुकाराम महाराजांची पहिली पत्नी दमेकरीण होती. म्हणून बोल्होबांनीच त्यांचा दुसरा विवाह पुण्याचे अप्पाजी गुळवे सावकार यांच्या 'आवली' (जिजाबाई) नावाच्या मुलीशी तुकारामांच्या लहानपणीच करून दिला होता. हा इतिहास सांगण्याचं कारण काय? तर एका सावकारानं त्यांना मुलगी द्यावी आणि तेही पुण्याच्या! इतकी संपन्नता व समृद्धी त्यांच्या घराण्यात होती.

संसार आणि स्वाध्याय

तुकाराम महाराजांबद्दल दुसरी समजूत अशी आहे की ते फाटक्या संसारात कुठेतरी बसून 'विठ्ठल विठ्ठल' करत असताना त्यांना अचानक स्फूर्ती झाली आणि त्यांनी अभंग वगैरे रचले. वस्तुस्थिती अशी नव्हती. एवढं काव्याचं पीक यायला त्यांच्या अंतःकरणाची भूमीही तशीच अभ्यासाने कसलेली होती. ते मोठे अभ्यासू होते, व्यासंगी होते. ज्ञानेश्वर महाराजांचे सर्व ग्रंथ म्हणजे अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी, चांगदेव पासष्टी हे त्यांनी अभ्यासले होते. त्यांचा भगवद्गीतेचा अभ्यास होता. संत नामदेव व एकनाथ महाराजांच्या साहित्यरचना त्यांनी आत्मसात केल्या होत्या. कबीरांच्या वाङ्मयाची त्यांना ओळख होती. असा त्यांचा विलक्षण स्वाध्याय झालेला होता. शिवाय पूर्वीच्या रिवाजाप्रमाणे भजन, पूजन, कीर्तन चाले; त्याला ते साथ करीत असत.

पुढेपुढे ते स्वतःही देहूच्या बाहेर कीर्तनं करू लागले. याच काळात त्यांचा भाऊ सावजी निघून गेला असल्यामुळे दुकानदारीही ते व्यवस्थित सांभाळीत होते. असा हा अत्यंत सुस्वभावी, कुळाची परंपरा उज्वल करणारा आणि अतिशय गोड बोलणारा मुलगा होता. त्यांची दुकानदारीही उत्तम चालली होती. त्यामुळे त्यांच्या धर्माचरणाला त्यांच्या पत्नीचाही विरोध नव्हता. एकीकडे त्यांची साधनासुद्धा चालू होती. एकाने असं म्हटलंय की सामान्य साधकापासून ते साक्षात्कारी संतापर्यंत तुकाराम महाराजांच्या जीवनाचा चलत् चित्रपटच त्यांच्या अभंगांतून पाहता येतो. आपल्या साधक दशेचं उत्तम वर्णन तुकाराम महाराजांनी केलं आहे.

आरंभीं कीर्तन करीं एकादशी। नव्हतें अभ्यासीहि चित्त आधीं॥
 कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरे। विश्वासें आदरें करोनिया॥
 गाती पुढें त्यांचें धरावें धुपद। भावे चित्त शुद्ध करोनिया॥
 संतांचें सेविलें तीर्थ पायवणी। लाज नाहीं मनीं येऊं दिली॥
 ठाकला तो कांहीं केला उपकार। केलें हें शरीर कष्टवूनी॥
 वचन मानिलें नाहीं सुहदांचें। समूळ प्रपंचें वीट आला॥
 सत्य असत्यासी मन केलें ग्वाही। मानियेलें नाहीं बहुमत॥

जणू काही आपलीच दशा! अभ्यास वगैरे नको; त्यापेक्षा कीर्तन, एकादशी बरी. सुरुवातीला परमार्थाच्या स्थूल क्षेत्राची मात्र त्यांना आवड होती. पण मग हळूहळू त्यांनी स्वाध्याय करायला सुरुवात केली, जसं काही वाचन वगैरे. त्यानंतर 'मनी विश्वास आणि आदर' धरून संतांचे काही अभंग पाठ केले. त्यांच्या निरनिराळ्या सुंदर गोष्टी वाचल्या. समोर जो प्रसंग येईल त्यानुसार इतरांना मदत केली.

देहूला जिथे सर्व बाजार भरवत असत तिथे खूप दगडगोटे पसरलेले होते आणि बाजारातील लोकांच्या सतत वावरामुळे तिथली जमीन ओबडधोबड झाली होती, उखडली गेली होती. ती जागा सार्वजनिक होती त्यामुळे ती साफ करून सपाट करण्याचे काम कोण करणार? त्रास तर सर्वांनाच होत होता. पण हे लक्षात येताच स्वतः तुकाराम महाराजांनी कुदळ-फावड घेऊन जमीन साफ करायला सुरुवात केली. बरंचसं काम झाल्यावर इतर

लोक मदतीस आले आणि ती जागा व्यवस्थित होऊन त्या ठिकाणी बाजार भरू लागला. अशा प्रकारे त्यांनी स्वतःचं शरीर कष्टवून मदत केली. 'हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र!' अशा तऱ्हेने नाही.

सत्यअसत्यासी मन केलें ग्वाही। मानियेलें नाहीं बहुमतां।।

यावरून एक प्रसंग आठवतोय. एकदा मी रात्रीच्या वेळी स्टेशनवर एका व्यक्तीला आणायला जाताना प्लॅटफॉर्म तिकीट काढलं, त्या वेळी माझ्या बरोबरच्या एका साठ वर्षांच्या वृद्ध व्यक्तीने विचारलं, 'कशाला प्लॅटफॉर्म तिकीट काढायचं? कारण या वेळेस तिकीट तपासनीस नसतो.' पण असा विचार करताना हे सोयीस्करपणे विसरलं जातं की, आपण आपल्यासाठीच लावलेल्या कुठल्यातरी पद्धतीला फसवत आहोत. अशांसाठीच कायदा करायला लागतो. पण काही व्यक्ती अशा असतात की त्यांना कायदा लावण्याची गरजच भासत नाही कारण त्या सत्यानेच वागत असतात. यांमध्येच तुकाराम महाराज मोडत होते. त्यांच्या वागण्याला परिमाण काय होतं? तर, प्रामाणिकपणे आतून जे वाटतं ते सत्य! सत्य बहुमतावर ठरत नसतं.

तुकाराम महाराजांनी मानलं काय? तर स्वप्नात गुरूंनी केलेल्या उपदेशाचंच तंतोतंत पालन! कारण त्यांच्या बुद्धीला फाटे फुटले नव्हते, की देव आहे का नाही? गुरू कशाला पाहिजे? किंबहुना देव आहे की नाही असा प्रश्नही त्यांना पडला नाही.

पू. स्वामी वरदानंद भारती (अनंतराव आठवले) यांनी 'देव आहे का नाही' असा विचार करणाऱ्यांना बुद्धिवादी म्हटलं आहे. त्यांच्या मते बुद्धिवादी म्हणजे ज्याला 'बुद्धी' आहे का नाही, असा वाद सुरू होऊ शकतो तो! गुरूची आवश्यकता आहे का नाही यावर, ज्ञानेश्वरमहाराज आणि शंकराचार्यांनाही गुरू होते तेव्हा त्यांच्यापेक्षा आपण बुद्धीने मोठे आहोत का, एवढाच विचार केला की पुरे; जास्त विचार करण्याची गरज नाही. तुकाराम महाराजांना गुरू प्रत्यक्ष भेटले नाहीत पण स्वप्नामध्ये जो अनुग्रह झाला त्यालाच त्यांनी सत्य मानलं. त्याचं वर्णन करताना ते म्हणतात, स्वप्नात गुरू आले, मस्तकी आपला हात ठेवला, मंत्र दिला.

राघवचैतन्य केशवचैतन्य। सांगितली खूण माळिकेची॥
बाबाजी आपलें सांगितलें नाम। मंत्र दिला रामकृष्णहरि॥
माघशुद्ध दशमी पाहूनी गुरुवार। केला अंगीकार तुका म्हणे॥

गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणे साधनेला सुरुवात केली, आणि ते नाम कसं चालवलं तर...

बैसूं खेळूं जेवूं। तेथें नाम तुझें गाऊं॥
रामकृष्णनाममाळा। घालूं ओवुनियां गळां॥
विश्वास हा धरूं। नाम बळकट करूं॥
तुका म्हणे आतां। आम्हां जीवन शरणागता॥

एकदा स्वतःला एक मोठा संत म्हणविणाऱ्या व्यक्तीला मी एका कार्यक्रमासाठी न्यायला गेलो असताना गळ्यात माळ घालून ती लोकांना दिसेल अशी अर्धी बाहेर ठेवण्यासाठी त्यांनी जो खटाटोप केला ते पाहिलं. वाटलं, यापेक्षा तुकाराम महाराजांचं किती छान! त्यांना बाह्य सोंग मान्यच नव्हतं. त्यांनी नामाचीच माळ केली आणि ती माळ गळ्याच्या आतच ओवून टाकली आणि असे काही नामात रंगून गेले की हे नामच त्यांचं जीवन झालं.

तुकाराम महाराजांची साधक दशा पाहत असताना त्यांचे विविध पैलू दिसतात. हा साधक एक 'भक्त-साधक' होता हे लक्षात घेतलं पाहिजे. त्यांच्या अंतःकरणात जरी विलक्षण उत्कट भावना होती तरी नुसत्या भावनेने परमेश्वराची प्राप्ती होत नाही, त्यासाठी 'साधनाच' करावी लागते, हे स्पष्ट तत्त्व तुकारामांनी आचरून दाखवलं. ते जसे प्रामाणिक माणूस होते तसेच 'प्रामाणिक साधक' होते. त्यांचा स्वतःचा स्वाध्यायही होता, स्वतःची उपासना होती. याचबरोबर त्यांनी देहूच्या बाजूला जे भामचंद्र आणि भंडारा डोंगर होते त्यांवरील एकांत स्थळं शोधली होती. तिथे त्या एकांतात काही काळ त्यांनी एकट्याने साधना केली होती.

आपत्ती आणि प्रेम-संघर्ष

गोविंद गोविंद। मना लागलिया छंद॥

मग गोविंद ते काया। भेद नाही देवा तया॥

आनंदलें मन। प्रेमें पाझरती लोचन॥

तुका म्हणे आळी। जेंवी नुरेचि वेगळी॥

या अभंगावर एकाने अशी टिप्पणी केली आहे की, 'ज्याला गोविंद गोविंद याचा खरा छंद लागलेला असतो त्याला मात्र तो गोविंद, 'गुण्यागोविंदाने' संसार करू देत नाही.' तुकाराम महाराजांवर विलक्षण आपत्ती आल्या. प्रथम वडील वारले. तुकाराम महाराजांचा स्वभाव ओळखून लोकांनी त्यांची कर्जे बुडवली आणि त्यातच तेव्हा भीषण दुष्काळ पडला. हा दुष्काळसुद्धा इतका भयानक होता की माणसं अन्नान्न करत अगदी डोळ्यांसमोर मृत्युमुखी पडत होती. तुकाराम महाराजांचं घर संपन्न होतं पण त्यांना अडचणी येण्याचं कारण म्हणजे त्यांच्यामधला 'माणूस' जागा होता. त्यामुळे 'आपल्या घरात अन्न आहे, पण बाकीची माणसं भुकेने व्याकूळ होत असताना त्यांना दिल्याशिवाय मीही खाणार नाही' ही त्यांची भूमिका होती आणि इथेच त्यांचा आणि त्यांच्या पत्नीचा संघर्ष सुरू झाला.

हा संघर्ष दोन 'पातळ्यांमधला' होता. तिचं म्हणणं, 'तुमच्या परमार्थाने माझ्या संसाराचं वाटोळं होता कामा नये' तर महाराजांची अवस्था भक्तीच्या उंच पातळीवरची होती. ती अशी की 'कुणाला दुःख झालं तरी मला दुःख होईल, आणि माझं काहीही होवो पण मी त्याचं दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करीन' अशा भूमिकेमध्ये ते तेव्हा पोहोचलेले होते. त्यांच्यात प्रेमाचा दुष्काळ कधीच पडला नाही उलट दुष्काळातलं त्यांचं प्रेम पाहण्यासारखं आहे. ते डळमळलं नाही कारण ते ईश्वराच्या माध्यमातून आलेलं होतं.

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥

आइका जी तुम्हीं भक्त भागवत। कराल तें हित सत्य करा॥

कोणाही जिवाचा न घडावा मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनाचें॥

तुका म्हणे एका देहाचे अवयव। सुख दुःख जीव भोग पावे॥

‘इतर सर्व व आपण हे एका देहाचे अवयव आहोत’ अशा भूमिकेत गेलेल्या तुकारामांनी दुष्काळग्रस्तांना आपल्याजवळचं अन्नधान्य वाटायला सुरुवात केली. इथे त्यांचा आणि त्यांच्या पत्नीचा खरा संघर्ष सुरू झाला. या विपत्तीने काय झालं? तर त्यांची निष्ठा कसाला लागली. सोनं ज्या वेळी विस्तवात टाकलं जातं त्या वेळी ते उजळून निघतं त्याच प्रकारे या दुहेरी विपत्तींनी तुकाराम महाराजांचं संपूर्ण जीवन ढवळूनही निघालं आणि उजळूनही निघालं, मात्र त्यासाठी त्यांना विलक्षण संघर्षाला तोंड द्यावं लागलं. पुढे त्या दोघांचा संघर्ष चालूच राहिला. त्यांच्या धंद्याचा जम बसवण्याचा प्रयत्न अप्पाजी सावकारांनीसुद्धा केला. आवली स्वाभिमानी होती. पण तरीही नाइलाजानं तिनं माहेराहून काही मागून आणावं आणि तुकाराम महाराजांनी ते वाटून टाकावं. अशामुळे त्यांच्या संसाराला चिरा गेल्या आणि पत्नी चिरचिरी झाली. घरातील सगळ्या बिकट प्रसंगांमुळे त्यांची बायको त्यांना रागावून बोलू लागली.

त्या काळी नवऱ्याला टाकून बोलण्यासाठी काही कारण लागत असे. नाही तर आजकाल! एक गंमतशीर गोष्ट आहे. घरी येताना आपल्या नवऱ्यासाठी वाढदिवसाचं प्रेझेंट आणायला बायको विसरली. ते लक्षात येताच परत चप्पल घालून प्रेझेंट आणण्यासाठी म्हणून ती परत निघाली. तेव्हा नवरा म्हणाला, ‘अगं, आपले काय इतके औपचारिक संबंध आहेत का? प्रेझेंट नसलं तर नसलं.’ त्यावर ती थबकली. तो तिला म्हणाला, ‘एवढं केलंस तरी पुरे आहे- फक्त लोकांसमोर तू माझ्याशी थोडं अदबीनं वाग. त्यांच्यासमोर रागावू नकोस आणि आदळआपट करू नकोस.’ त्यावर काढलेल्या चपला परत पायांत सरकवत बायको म्हणाली, ‘त्यापेक्षा प्रेझेंट आणणंच सोपं आहे.’ ही आजची स्थिती!

जिजाईचं मात्र तुकारामांवर विलक्षण प्रेम होतं. अभंगांच्या वह्या इंद्रायणीच्या डोहात बुडवल्या म्हणून तुकारामांनी तेरा दिवस अन्नपाणी वर्ज्य करून उपवास केला होता. तेव्हा, ते खातपीत नाहीत म्हणून जिजाईनेही तसाच उपवास केला होता. ते भंडान्यावर साधना करताना खाण्यापिण्याची काही काळजी करत नसत. पण आवली मात्र डोक्यावर पाटीत भाकरी-

भाजी घेऊन ठेचकाळत, विठ्ठलाला शिव्या घालत का होईना, तिथे जाई आणि त्यांना खायला घातल्याशिवाय स्वतः खात नसे. असो!

देव करील ते मानावे

असेल ती परिस्थिती स्वीकारण्यासाठी साधकामध्ये विलक्षण ताकद असायला पाहिजे. आहे ती परिस्थिती न स्वीकारता देवाने सगळं बदलून द्यावं असं ज्याला वाटतं तो काही साधक नाही तर केवळ 'कामनिक भक्त' असतो. 'साधक' या शब्दाला विशेष तेज आहे. समर्थानी त्याचं वर्णन कसं केलंय पाहा-

मोहासी मधेची तोडिले। दुःखासी दुद्धडची केले॥
शोकासी खंडून सांडिले। एकीकडे॥
विकल्पाचा केला वधू। थापे मारीला भवसिंधु॥
सकळ भूतांचा विरोधु। मोडोनी टाकला॥

देवप्राप्तीच्या आड येणारं सगळं मोडून बाजूला करून टाकणारा असा तेजः पुंज साधक आपल्याला तुकारामांमध्ये पाहायला मिळतो. आहे त्या परिस्थितीचा त्यांनी स्वीकार केला आणि त्याबद्दल कोणालाही दोष दिला नाही.

बाप मेला न कळतां। नव्हती संसाराची चिंता॥
विठो तुझें माझें राज्य। नाहीं दुसऱ्याचें काज॥
बाईल मेली मुक्त झाली। देवें माया सोडविली॥
पोर मेलें बरें झालें। देवें मायाविरहित केलें॥
माता मेली मज देखतां। तुका म्हणे हरली चिंता॥

प्रथम प्रथम खरोखरच घरदार व्यवस्थित असल्यामुळे त्यांना कसलीही चिंता नव्हती. त्यामुळे वडील गेले तरी ते विठोला म्हणतात, 'देवा तुझं अन् माझंच राज्य आहे.' पण पुढे दुष्काळात जेव्हा पहिली बायको आणि तिच्यापासून झालेला मुलगा अन्न अन्न करत मरण पावले, आई गेली, तेव्हा हे सगळं म्हणताना जीव आतमध्ये कुठे तरी कळवळलाच असेल की नाही? मनामध्ये त्यांना दुःखाची विलक्षण जाणीव झाली असणारच. पण

या सगळ्याचा त्यांनी स्वीकार केला. त्याबरोबर पुढे पुढे त्यांच्या ऐहिक जीवनाची अधिकच दुर्दशा झाली. तिचा स्वीकार करताना ते म्हणतात,

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें। बरी या दुष्काळें पीडा केली॥
अनुतापें तुझें राहिलें चिंतन। झाला हा वमन संवसार॥
बरें झालें देवा बाईल कर्कशा। बरी हे दुर्दशा जनामध्ये॥
बरें झालें जर्गी पावलों अपमान। बरें गेलें धन ढोरें गुरें॥
बरें झालें नाही धरिली लोकलाज। बरा आलों तुज शरण देवा॥
बरें झालें तुझें केलें देवाईल। लेंकरें बाईल उपेक्षिलीं॥
तुका म्हणे बरें व्रत एकादशी। केलें उपवासीं जागरण॥

त्यांचं म्हणणं असं आहे की, 'मी सुखवस्तू अशाच अवस्थेत राहिलो असतो तर कदाचित तुझी इतकी आठवण झाली नसती. हे सगळं गेलं ते एका परीने बरंच झालं. म्हणजे मानमरातबाचा विचारच राहिला नाही.' एवढ्या सगळ्या विपरीत गोष्टी होऊनही देवाला शरण येणं ही फार अवघड गोष्ट आहे. म्हणून अनेक लोकांना जरी अनेक पद्धतींनी गौरविलं गेलं असलं तरीसुद्धा कोणालाही हा 'प्रतिज्ञानेश्वर' किंवा हा 'प्रतितुकाराम' आहे, असं म्हणायची कुणाचीही प्राज्ञा नाही. असे संत अनेक शतकांतून एखादे वेळेसच अवतरतात. लता मंगेशकरांच्या षष्ट्यब्दीच्या वेळी पु.ल. देशपांडे यांनी एक लेख लिहिला होता. त्यात ते म्हणतात, 'अनेक प्रति-लता झाल्या असल्या तरी मूळ प्रतीलाच किंमत असते.' तरीही, 'प्रति-लता' होऊ शकतात पण 'प्रति-तुकाराम' होणं अशक्यच आहे.

तुकारामांनी दाखवून दिलं की कुठलीही अवस्था असो, अंतिम स्थिती गाठता येते. दुष्काळ संपल्यावर परिस्थिती थोडी आटोक्यात आली आणि त्यांनी पहिल्यांदा स्वतःच्या घराची शाकारणी न करता देवळाचा जीर्णोद्धार करण्यास सुरुवात केली. ते पाहून इतर गावकऱ्यांनी त्यांना मदत केली आणि दुष्काळ संपल्या संपल्या ते देऊळ उभं राहिलं. ही केवढी अब्दुत गोष्ट आहे!

याआधी काही सुखाचे प्रसंग यावेत, काही धंदा करावा म्हणून आवलीने मिठाच्या गोण्या माहेरच्या मदतीने आणल्या होत्या. पण ते विकून

आलेले पैसे परस्पर कोणाला तरी देऊन टाकल्याने जो काही अपमान, जी दुर्दशा त्यांच्या वाट्याला आली त्यानंतर त्यांनी देवप्राप्तीसाठी अन्नपाणी वर्ज्य करून कित्येक दिवस कोणाला कळू न देता भामचंद्र डोंगरावरच मुक्काम केला होता. संसाराकडे पाहणारे डोळे मिटले होते; आत केवळ नाममंत्राची साथ होती आणि दर्शनाची ओढ होती. त्या एकांतात त्यांना देवाचं अनेक रूपांत दर्शन झालं पण त्या जीवीच्या ओढीनुसार पांडुरंगाच्या स्वरूपात दर्शन होऊन समाधान होईपर्यंत ते तिथून हलले नाहीत. योगायोगाने या दर्शनानंतर त्यांचा धाकटा भाऊ त्यांना शोधत परत न्यायला आला होता. तेव्हा तुकारामांनी म्हटलं की, 'आता परत गेलं तरी चालेल कारण आता माझं 'काम' झालेलं आहे.' देवाच्या अस्तित्वाची निःसंदेह अनुभूती आलेली होती, पुढची साधना एकरूप अवस्थेला जाण्यासाठी होती; पण दिव्यत्वाचा स्पर्श झालेला होता.

आता आपण त्यानंतरचा तुकाराम पाहतो आहोत. दिराच्या मदतीने त्यांच्या बायकोने संसार परत नीटपणाने उभा केला. खाण्यापिण्याचीही काळजी करावी अशी स्थिती त्यानंतर नव्हती. फक्त मधला थोड्या वर्षांचा काळ चांगला नव्हता. कारण सर्वच काळ जर असा विपन्न असता तर योगाच्या ज्या विलक्षण अवस्था त्यांनी वर्णन केलेल्या आहेत आणि त्यासाठी जी साधना केली आहे, ती उंची गाठणं त्यांना अवघड गेलं असतं.

कुटुंबात असून नसल्यासारखं राहणं हे त्यांना ज्ञानेश्वर महाराजांनी शिकवलं होतं. एका ठिकाणी ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटलं आहे की याच जगात राहून त्याच्या पलीकडच्या जगाशी तू विलक्षण नातेसंबंध जोड. पण या जगातलं नातेसंबंध तू विशेष दृढ करू नकोस, ते मनानेच सोडून दे. हे कसं करता येईल? तर ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'केळवली नोवरी'चं एक उदाहरण दिलंय. म्हणजे जिचं लग्न ठरलंय आणि साखरपुडासुद्धा झालाय, केळवणं चालू आहेत, ती माहेरीच राहत असते. पण तरीही तिने सासरचा संबंध विशेष ओढीने जोडलेला असतो. तसा या जगात राहून तू ईश्वरीय जगाशी संबंध ठेवू शकशील. अगदी हीच अवस्था तुकाराम महाराजांची होती. म्हणून त्यांच्या जीवनामध्ये हे सगळं होत असताना ते दुसऱ्या कुणालाही शरण गेले नाहीत, ही एक विलक्षण गोष्ट आहे. अन्याश्रयाणां त्यागः

अनन्यता। अन्य आश्रयाचा त्याग करणं याला अनन्यता असं म्हणतात.
त्याप्रमाणे तुकाराम महाराज म्हणतात,

तैसे नव्हो आम्ही विठोबाचे दास। यावें आणिकांस काकुळती॥
स्वामिचिया सत्ता ठेंगणें सकळ। आला कळिकाळ हाताखालीं॥
अंकिताचा असे अभिमान देवा। समर्पूनि हेवा असों पायी॥
तुका म्हणे आम्हां इच्छेचें खेळणें। कोड नारायणें पुरवावें॥

आम्ही आमच्या इच्छेनुसार खेळणार आणि आमचं कोडकौतुक नारायणाने पुरवायचं कारण आमचा त्याच्यावर पूर्ण अधिकार आहे. आम्ही त्याच्याशिवाय कोणाचाही आश्रय घेतला नाही, हा जो संवेग आहे, जी निर्भरता आहे, ती विलक्षण आहे. नाही तर माणूस चटकन् दुसऱ्या कशाचा तरी आश्रय घ्यायचा प्रयत्न करतो. जसा बळाचा आश्रय, बुद्धीचा आश्रय, रूपाचा आश्रय, धनाचा आश्रय- असा कोणताच आश्रय तुकाराम महाराजांनी घेतला नाही. आश्रय घेतलाच तर तो देवाचा आणि तोही साधनेत प्रेम येण्यासाठीच घेतला.

साधनेतील प्रेम आणि पथ्ये

‘देवा, कंठ सद्गदित होईल, पोटांमध्ये प्रेम वाढेल, अष्टांग गात्रांमध्ये प्रेम भरून राहील असं काहीतरी कर.’

नाम आठवितां सद्गदित कंठीं। प्रेम वाढे पोटीं ऐसें करी॥
रोमांच जीवन आनंदाश्रु नेत्रीं। अष्टांगही गात्रीं प्रेम तुझें॥
सर्वही शरीर वेंचो या कीर्तनीं। गाऊं निशिदिनीं नाम तुझें॥
तुका म्हणे दुजें न करीं कल्पांतीं। सर्वदा विश्रांति संतां पायीं॥

महाराजांनी साधक आणि सिद्ध दोन्ही अवस्था आपल्या अभंगांमधून वर्णन केल्या आहेत. साधकाला सिद्ध व्हायचं असेल तर त्याने साधनेत सूक्ष्मता कशी राखली पाहिजे आणि कोणती पथ्ये पाळली पाहिजेत ते त्यांनी दाखवून दिलं आहे. कीर्तनाच्या बाबतीत ते म्हणतात,

भक्तिभाग्यबळें करावें कीर्तन। आशाबद्ध मन करू नये॥
 अन्न पाणी धन द्रव्य नारायण। विठ्ठलावाचून बोलूं नये॥
 सप्रेम करावें देवाचें कीर्तन। भय दया सोडून शरीराचें॥
 तरी मग पावें विठ्ठल निधान। केलीया कीर्तन सिद्धी पावें॥
 देव पावलीया तया काय उणे। तुका म्हणे मने धीट करा॥

ते ज्यांच्याकडे कीर्तन करायला जायचे त्यांच्या घरातील चारासुद्धा आपल्या गुरांना घालता कामा नये, अशी त्यांची धारणा होती व ते स्वतः हा नियम पाळित असत. तुकाराम महाराजांनी कधीही ज्ञानविक्रय करण्याचं शास्त्रविरोधी वर्तन केलं नाही. कीर्तन हे त्यांनी आपल्या उपजीविकेचं साधन कधीही केलं नाही. साधकावस्थेत ते त्यांच्या साधनेचं एक अंग होतं. आणि सिद्धावस्थेत ती त्यांच्या भक्तीची अभिव्यक्ती होती. कीर्तन हे काही व्यक्तींच्या उपजीविकेचं साधन असूही शकेल. त्यात मिळेल ते स्वीकारणं हे अभिप्रेत असलं तरी हवं ते मागणं किंवा 'रेट' ठरवणं हे मात्र भक्तीचं अंग नसून तो एक व्यवसायाचा भाग झाला. तुकाराम महाराजांमधील 'साधक' विलक्षण जागा होता. साधक अवस्थेमधला तुकाराम हा साधकांसाठी अगदी आदर्श आहे. आपण जी साधना करतो, ऐकतो आणि समजावून घेतो ती कशी करावी हे सांगताना तुकाराम महाराज म्हणतात,

पुत्राची वारता। शुभ एके जेवीं माता॥
 तैसें राहो माझें मन। गातां ऐकतां हरिगुण॥
 नादें लुब्ध जाला मृग। देह विसरला अंग॥
 तुका म्हणे पाहे। कासवीचे पिलें माये॥

आईपासून दूर राहणाऱ्या मुलाची अत्यंत आनंददायी बातमी आई जशी कानात जीव आणून ऐकेल; तद्वत श्रवण करावं. कासवी आपल्या पिलांचं पोषण केवळ आपल्या डोळ्यांमधील प्रेमवर्षावाने करते असं म्हणतात. तिच्या पिलांनी जसं प्रेम आणि पोषण यासाठी आपल्या आईकडे पाहावं तसं देवाचं दर्शन घ्यावं. देवदर्शनानंतर त्याचं रूप वर्णन करताना तुकाराम महाराज म्हणतात,

राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा। रविशशिकळा लोपलिया॥
 कस्तुरी मळवट चंदनाची उटी। रुळे माळ कंठीं वैजयंती॥
 मुकुट कुंडलें श्रीमुख शोभलें। सुखाचें ओतलें सकळही॥
 कासे सोनसळा पांघरे पाटोळा। घननीळ सावळा बाईयांनो॥
 सकळही तुम्हीं व्हा गे एकीसवा। तुका म्हणे जीवा धीर नाहीं॥

आपण हे अभंग कितीतरी वेळा ऐकलेत, शिवाय विठ्ठलाची मूर्तीही पाहिली आहे पण कशाची घडवली आहे असा प्रश्न आपल्या मनात येत नाही. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'सुखाचा रस साकाराच्या मुशीत ओतून विठ्ठलाचं मुख तयार झालंय.' पुढे म्हणतात, 'बाईयांनो, तुम्ही जरा बाजूला व्हा कारण मला त्याचं दर्शन घ्यायचं आहे.' 'बाईयांनो' हा शब्द अशा ठिकाणी स्त्रियांची गर्दी जास्त असते म्हणून योजलेला नाही तर, देवाचं आंतरिक दर्शन घेताना मनाच्या गाभान्यात चित्तातल्या ज्या असंख्य वृत्ती गर्दी करतात, त्यांना उद्देशून योजलेला आहे. म्हणजे तुकाराम महाराजांना असं म्हणायचं आहे की जर प्रभूचं मुख नीट पाहायचं असेल तर मनावरच्या इतर वृत्ती बाजूला झाल्याच पाहिजेत, आणि लवकर बाजूला झाल्याच पाहिजेत, कारण त्या हळूहळू बाजूला सरतील आणि मग मी दर्शन घेईन एवढा धीर जिवाला नाही. आपल्यालाही दर्शन घेताना धीर नसतो कारण देवाच्या यात्रेपेक्षा खालच्या जत्रेत जायला आपण आतुर झालेले असतो. तुकाराम हा फार वेगळ्या स्थितीत असलेला, केवळ देवाला पाहण्यासाठी अधीर झालेला भक्त आहे.

ही साधक दशा जेव्हा आपण तुकारामांच्या शब्दांच्या माध्यमातून बघतो तेव्हा असं लक्षात येतं की सगुण-साकारावर जसं त्यांचं विलक्षण प्रेम होतं तसंच निर्गुण-निराकार परमात्म्यावरसुद्धा त्यांचं आत्यंतिक प्रेम होतं. स्वतःला भक्त म्हणविणारे काही जण निराकाराची उपेक्षा करताना दिसतात. साधकाच्या दृष्टीने हे योग्य नाही. एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे जो 'साकार' परमात्मा आहे त्यापेक्षा निराकाराची साथ अधिक असते. ही आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे. 'देवा सांभाळ' म्हणताना प्रत्येक वेळेस काही त्याचं रूप आपल्या डोळ्यांसमोर येत नाही. आपण इतरांबद्दल विचार करत असतो तेव्हा त्यांचे चेहरे आपल्या डोळ्यांसमोर

येतात पण स्वतःबद्दल विचार करत असताना मात्र आपला चेहरा आपल्या डोळ्यांसमोर येत नाही. याचं कारण म्हणजे स्वतःचं रूप निराकार आहे हे आतून आपल्याला जाणवत असतं. पाण्यात पाणी जसं सहज मिसळतं तसं निराकार स्वरूप, निराकार परमात्म्याशी सहज एकरूप होतं. शिवाय सगुण-साकार परमेश्वरापेक्षा सगुण-निराकार परमेश्वर सदोदित बरोबरच असतो. तो गुणमय असतो पण आकाररहित असतो. जशी तुकाराम महाराजांनी सगुण-साकारावर भक्ती केली तशीच त्यांनी निराकारावरही केली. आणि या भक्तिप्रेमासहित केलेल्या साधनेतून त्यांना निर्गुण-निराकाराची निरंतर स्वानुभूती आली.

निरंजनीं आम्ही बांधियेलें घर। निराकारीं निरंतर राहिलों आम्ही॥
 निराभासीं पूर्ण झालों समरस। अखंड ऐक्यास पावलों आम्ही॥
 तुका म्हणे आतां नाहीं अहंकार। झालों तदाकार नित्य शुद्ध॥

अशा प्रकारच्या नित्यमुक्त अवस्थेमध्ये जाईपर्यंतचा हा जो सगळा प्रवास आहे त्यात, समर्थांच्या, 'सगुणाचेनि आधारे। निर्गुण पाविजे निर्धारि। सारासार विचारे। संतसंगे।' या ओवीचं प्रात्यक्षिक तुकाराम महाराजांच्या जीवनात तंतोतंत बघायला मिळतं. अशा ज्ञानमय अवस्थेमध्ये जात असताना, ती सगळी वाटचाल करीत असताना, त्यांनी आपल्या अंतरीचा गोडवा कधीही सोडला नाही. विशेष करून आपण बालक आहोत आणि विठ्ठल आई आहे असा त्यांचा पांडुरंगाशी भावनात्मक संबंध होता. या सख्यत्वाच्या भावामधून ज्यावेळेस ते हाक मारतात तेव्हा-

वाटुली पाहातां सिणले डोळुले। दाविसी पाउलें कैं वो डोळां॥
 तूं माय माउली कृपेची साउली। विठ्ठले पाहिली वास तुझी॥
 कां बा मोकलिलें कोणा निरविलें। कठिण कैसें झालें हृदय तुझें॥
 तुका म्हणे माझ्या आसावल्या बाह्या। तुज क्षेम द्याया पांडुरंगा॥

वाट असं न म्हणता 'वाटुली', डोळे असं न म्हणता 'डोळुले', असे म्हणून, 'हे बिचारे आता दमले आहेत. तू मायमाऊली आहेस, कृपेची सावली आहेस! तुझी इतकी वाट पाहिली पण तू मला कोणावर सोपविलं

आहेस? तुझं हृदय इतकं कठीण कसं झालं? माझे हात तर असे स्फुरतात की तू केव्हा येतेस आणि क्षेम देतेस?’ असं ते म्हणतात.

भक्तीमध्ये काही वेगवेगळ्या छटा असतात. प्रेमामधला मत्सरसुद्धा तिथे असतो. ज्या व्यक्तीवर आपलं प्रेम आहे तिच्यावर इतर कोणी प्रेम केलं तरी एक वेळ चालेल पण तिने मात्र दुसऱ्या कुणावरही प्रेम करता कामा नये. विठ्ठलाच्या बाबतीतला हा प्रेमभाव तुकाराम महाराजांनी एके ठिकाणी प्रकट केला आहे.

कोठें गुंतलासी कोणाच्या धांवया। आली देवराया निद्रा तुज॥
कोठें गुंतलासी भक्तिप्रेमसुखें। न सुटती मुखें गोपिकांचीं॥
काय पडिलें तुज कोणाचें संकट। दुरी पंथ वाट न चालवे॥
काय माझे तुज गुणदोष दिसती। म्हणोनि श्रीपती कोपलासि॥
काय झालें सांग माझिया कपाळा। उरला जीव डोळां तुका म्हणे॥

‘अरे! तू कोठे गुंतला आहेस? कोण धावा करतंय म्हणून तू तिकडे गेला आहेस? का तुला निद्राच आलीय? का तुला वाट दूर आहे असं वाटतंय? तुला कोणाचं संकट पडलंय का?’ असे प्रश्न करून ते परत पांडुरंगालाच विचारतात, ‘तूच सांगितलंस ना की वाट हृदयापासून अगदी जवळची आहे? मग मला भेटायला येण्यासाठी काय मध्ये येतंय? की अजून गोपींची मुखं तुला सोडवत नाहीत? काय म्हणावं देवा तुला?’ हाच भक्तीतला मत्सर आहे की गोपींच्या मुखाकडे देवानं का पाहावं? माझ्याच मुखाकडे पाहिलं पाहिजे असं त्यांचं म्हणणं आहे!

‘का माझ्यामध्ये गुणदोष दिसतात म्हणून तू कोपला आहेस? हे पण योग्य नाही. दुसऱ्याचे गुणदोष पाहू नयेत असं तूच सांगितलंस की नाही? मग तू का पाहतोस?’ देवाला ते विचारतात, ‘का माझं दुदैवं आड येतंय? सगळा जीव डोळ्यांमध्ये येऊन गोळा झालाय!’ असा हा अत्यंत आर्त साधक आहे. यात भक्तिभाव कुठेही सुटत नाही आणि त्याच्या जोडीने एक विलक्षण आर्त भावही निर्माण होतो. ते म्हणतात-

कां हो तुम्ही केली निष्ठुरता देवा। मानेना हे सेवा करितों ते॥

मी ही जी काही सेवा करतो आहे ती तुम्हाला मानवत नाही का? एवढी निष्ठुरता तुम्ही का बरं दाखवता? जे प्रत्यक्ष उद्धवाला, अर्जुनाला सांगितलं ते आमच्या भाग्यात दिसत नाही. आमच्यापासून तुम्ही दूर नाही असं जरी सांगितलेलं असलं तरी आमची बुद्धी स्थिर नाही त्यामुळे तुम्ही भेटलं पाहिजे, प्रतिसाद दिला पाहिजे.’ या अभंगाची सुरुवात अशी काही विलक्षण आहे की-

जाय परतें काय आणिला कांटाळा। बोला एक वेळा ऐसें तरी॥

‘देवा, एक वेळ तरी माझ्याशी बोललं पाहिजे. काय कंटाळा आणला आहेस, चालता हो असं तरी बोला.’ ही जी साधकाची भूमिका आहे ती भक्त या भूमिकेवर आधारलेली आहे. भक्ती सोडून केवळ साधना करणारा हा साधक नाही तर साध्यस्वरूप भगवंत सतत त्याच्या हृदयामध्ये आहे.

एकांतात साधना आणि आत्मपरीक्षण

भगवद्गीता आणि ज्ञानेश्वरी यांत सांगितल्याप्रमाणे तुकाराम महाराजांनी विलक्षण एकांतात साधना केली. भगवद्गीता नुसतं एकांती एकट्याने जावं असं सांगते तर त्याही पुढे जाऊन ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ‘एकांतात एकट्याने थोडासा परिवार घेऊन जावा.’ कोणता परिवार न्यावा? तर केवळ आपल्या शरीराच्या अवयवांचा परिवार घेऊन जावा. यात ज्ञानेश्वर महाराज हेही सांगतात की आपण म्हणजे शरीर नव्हे. शरीर, हात-पाय हा आपला परिवार आहे. असं ज्ञानेश्वरीतलं सौंदर्य! तुकाराम महाराजांनासुद्धा ज्ञानेश्वरीचं अत्यंत वेड होतं. ते म्हणतात-

ज्ञानियांचा राजा गुरु महाराव। म्हणती ज्ञानदेव तुम्हां ऐसें॥

मज पामरा हें काय थोरपण। पायींची वहाण पायीं बरी॥

ब्रह्मादिक जेथें तुम्हां वोळंगणें। इतर तुळणे काय पुढें॥

तुका म्हणे नेणें युक्तीची ते खोली। म्हणोनि ठेविली पायीं डोई॥

हे असं म्हणणं फक्त संतांनाच जमतं. या अभंगामागे एक गोष्ट आहे. एक धरणेकरी आळंदीला ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीपाशी धरणं धरून बसला होता. तेव्हा ज्ञानेश्वर महाराजांनी दृष्टांताद्वारे त्याला सांगितलं, ‘तू तुकाराम महाराजांकडे जा. ते तुला मार्ग दाखवतील.’

तो धरणेकरी तुकाराम महाराजांकडे आल्यावर तुकाराम महाराजांचा ज्ञानेश्वरांबद्दलचा भाव खूप उचंबळून आला. ते म्हणाले, 'जयाचिये द्वारी सोन्याचा पिंपळ। अंगी ऐसे बळ रेडा बोले।।' त्या धरणेकऱ्याला उपदेश करतानासुद्धा त्यांचा भाव असा होता, की 'खरा मार्ग दाखवणारे ज्ञानेश्वर महाराजच आहेत. मी त्यांच्या पायीची वहाण! पण मी जर आत्ता उपदेश दिला नाही तर ज्ञानेश्वर महाराजांना कळत नाही असं होईल.' आणि त्यालाही त्यांनी तसंच सांगितलं, की 'मला धरलंस तर आघातांपासून वाचशील, पण चालताना खरा मार्ग तुला ज्ञानेश्वर महाराजच दाखवतील.' जसं वहाण पायात घातल्यावर ती मार्ग दाखवत नाही, पण 'संरक्षण' करते. पायामध्ये काटे मोडणार नाहीत एवढं वहाणेचं महत्त्व निश्चितच आहे. तसा माझा उपयोग आहे पण दिशा मात्र ज्ञानेश्वरांची! म्हणून दोघांच्याही युक्तीची खोली विलक्षण आहे. आपण दोघांच्याही पायी डोई ठेवतो, दोघांनाही डोईवर घेतो आणि नामाचा गजर करतो 'ज्ञानोबा-तुकाराम'!

एकांतातली साधना कशासाठी तर,

वृक्षवल्ली आम्हां सोयरीं वनचरें। पक्षीही सुस्वरें आळविती॥

तेणें सुखें रुचे एकांताचा वास। नाहीं गुणदोष अंगा येत॥

आजूबाजूला माणसं असतात, त्यांचे काही गुणदोष असतात; आणि आपण साधना करीत असताना ते आपल्याला येऊन चिकटतात, हाच तर 'लोकांतात साधना' आणि 'एकांतात साधना' यांतला फरक आहे. सर्व संतांनी या एकांतसाधनेचं वर्णन केलं आहे. लोकांतामधील साधना कदाचित् तुम्हाला वेगळ्या दिशेला नेऊ शकते. कबीर म्हणतात,

कबीरा माला काठकी बहुत जतन का फेर।

माला सांस-उसांसकी जा में गाठ ना मेर।।

ही काष्ठाची माळ फिरवणं तसं फार अवघड आहे. पण आपल्याला वाटतं की त्यात काय? त्याचं तंत्र अवगत करून घेतलं की बस्स! पण कबीर म्हणतात, 'बहुत जतन का फेर' म्हणजे काय तर माळ ओढायला लागलो की लोकांची आपल्याकडे बघण्याची दृष्टी बदलते. ते कौतुक करू लागतात.

असं चांगलं ऐकण्याची सवय होऊन जाते. नंतर लोक काही म्हणेनासे झाले की 'आता का म्हणत नाहीत' असा एक विचार येण्याची शक्यता असते. आणि दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट ही की त्या 'जतन का फेर'मध्ये जपाची अमुक एक संख्या पूर्ण करायची असते. तसं करीत असताना हा जसजशी जपाची माळ ओढतो तसतशी कामाची वेळ त्याला ओढत असते. अशी घाई-घाई आणि ओढाओढी यांमध्ये नामाचं अनुसंधान राहण्याच्या ऐवजी त्या मेरुमण्याचंच अनुसंधान राहतं. अजून कसा मेरुमणी आला नाही? कारण तो आल्याशिवाय एक माळ पूर्ण होत नसते. खरं तर मेरुमण्याचा उद्देश हा आहे की तेथपर्यंत आलेला जप हा देवाच्या चरणी अर्पण करावा. त्यामुळे जपाचा अहंकार आपल्याला लागत नाही. पण माणसं नेमकं उलट करतात. त्यामुळे कबीर म्हणतात, 'कबीरा माला काठकी बहुत जतन का फेर।'

कोणतीही साधना करताना खरं तर भक्तीचं विडंबन होता कामा नये. नसेल तुला वेळ तर माळ जपू नकोस, निवांत बस पण त्या माळेची थट्टा होईल असं करू नकोस. माळेवर नामजप ही कित्येक संतांनी केलेली आणि सांगितलेली साधना आहे. पण ती साधना करताना अवधान न ठेवणं ही माळेची आणि संतांची अवहेलना आहे. तुम्ही एक नमस्कार करावा हेसुद्धा देवाला अभिप्रेत नाही. कारण नमस्कारही तुमच्यासाठीच आहे. अंतःकरणात मृदुपणा येण्यासाठी आहे. म्हणून घाई-घाई करू नये. भक्ती देवाची असली तरी ती आपण स्वतःसाठी करत असतो.

तुकाराम महाराजांना एकांतातल्या साधनेचं महत्त्व उमजलं होतं म्हणून त्यांनी असं ठरवलं की काही काळ घरामध्ये आणि बराचसा काळ एकांतात स्वाध्याय करायचा; 'आकाश मंडप पृथिवी आसन। रमे तेथे मन क्रीडा करी।' आणि रमे तेथे मन क्रीडा करता करता ते अधिकाधिक उन्नत अशा आध्यात्मिक अवस्थांमध्ये जसजसं पोहोचत होतं तसतसं त्यांच्या लक्षात येत होतं की, 'एक विलक्षण भावतन्मयता' त्यांच्या जीवनामध्ये प्रवेश करते आहे. ही 'भावतन्मयता' निर्माण होताना ते तपासून पाहत होते की आपल्या अवस्था बरोबर आहेत का नाहीत? त्यांनी कधी स्वतःची कुठलीही अवस्था गृहीत म्हणून धरली नाही. 'कठोर आत्मपरीक्षण' हा त्यांच्या साधक जीवनाचा मध्यवर्ती भाग होता. एकदा असं आत्मपरीक्षण करीत महाराज

वाटेने जात असताना काही पक्षी ते जवळ येताच उडून गेले म्हणजे ज्याला 'निर्वैरता' म्हणतात ती अजून आपल्यात आलेली नाही, असे त्यांना वाटले. या घटनेतून एका सुंदर अभंगाने जन्म घेतला-

अवघी भूतें साम्या आलीं। देखिलीं म्यां कैं होतीं॥

विश्वास तो खरा मग। पांडुरंगकृपेचा॥

माझी कोणी न धरो शंका। विश्व हो कां निर्द्वंद्व॥

तुका म्हणे जें जें भेटे। तें तें वाटे मी ऐसें॥

‘सगळी भूतमात्रे मला परमेश्वरासमान कधी होतील? जेव्हा असं होईल तेव्हाच माझ्यावर पांडुरंगाची कृपा झाली हे मी खरं धरेन. सगळं विश्व माझ्या बाबतीत निर्द्वंद्व व्हायला पाहिजे. माझी कुणी शंका धरता कामा नये. जे जे भेटेल ते ते जणू मीच आहे, अशी ज्ञानाची अवस्था मला प्राप्त झाली पाहिजे,’ असं त्यांना वाटे. हे काही इतकं सोपं नाही. पण नेमक्या ज्या गोष्टी परमेश्वरप्राप्तीच्या आड येतात त्या कोणत्या, आणि मला नक्की काय पाहिजे? या दोन्ही गोष्टी तुकाराम महाराजांनी एका अभंगामध्ये सांगितल्या आहेत-

जळो ते जाणीव जळो ते शाहाणीव। राहो माझा भाव विठ्ठलपार्यीं॥

जळो तो आचार जळो तो विचार। राहो मन स्थिर विठ्ठलपार्यीं॥

जळो हा लौकिक जळो हा दंभमान। लागो मना ध्यान विठ्ठलाचें॥

जळो हें शरीर जळो हा संबंध। राहो परमानंद माझ्या कंठीं॥

तुका म्हणे येथें अवघेंचि होय। धरीं मना सोय विठोबाची॥

ते म्हणतात, ‘आचार, विचार, जाणीव-शाहाणीव हे सगळं जळू देत. ते काही मुख्य नाही तर मन विठ्ठलापाशी, विठ्ठलापायी स्थिर झालं पाहिजे, ‘परमेश्वर’ हा महत्त्वाचा आहे.’ ही एकच गोष्ट त्यांनी सगळ्या अभंगांमधून दाखवून दिली आहे.

एकदा त्यांचं कीर्तन चालू असताना, चोरांनी त्यांच्या घरातील म्हैस पळवली असं त्यांना कोणीतरी येऊन सांगितलं. त्या चोरांना लोकांनी धरलं, त्यांना बडवलं. पण एका ‘अदृश्य शक्तीने’ त्यांच्या म्हशीचं रक्षण केलं असा अद्भुत रंग त्यात भरण्यात आला.

लोक त्या चोरांना तुकाराम महाराजांकडे क्षमा मागण्यासाठी घेऊन आले. तेव्हा महाराजांनी असा विचार केला की, 'माझ्या घरी चोरांनी चोरी केली याचा अर्थ मीही चोरच! कारण, 'धावे जातीपाशी जाती.' जातीपाशी जात धावते. तर मग मी काय चोरी केली? याचा विचार करताना त्यांच्या असं लक्षात आलं की त्यांच्या सासऱ्यांनी त्यांना एक म्हैस दिली होती आणि ती भरपूर दूध देत असे. पण त्या दुधाचा वापर मी फक्त माझ्या कुटुंबासाठीच करतो. हे एक प्रकारचं 'चौर्य'च आहे म्हणून चोरांना माझ्याकडे यावं लागलं. तेव्हापासून आपल्या घरातील दूध आजूबाजूच्या घरांत दिल्याशिवाय वापरायचं नाही, असं त्यांनी ठरवलं. हे विलक्षण 'सूक्ष्म आत्मपरीक्षण' आहे. त्यांच्यातील साधक 'जिवंत' होता. कुठलीही गोष्ट ते आहे तशी स्वीकारत नव्हते आणि त्यामुळे त्यांना एक प्रकारची निश्चितता होती. जीवनात, हृदयात प्रामाणिक साधनेतून आलेला एक विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी पांडुरंगालादेखील 'जाब' विचारायला कधी कमी केलं नाही! एके ठिकाणी त्यांनी म्हटलंय-

नलगे हें मज तुझे ब्रह्मज्ञान। गोजिरे सगुण रूप पुरे।।

लागला उशीर पतितपावना। विसरोनि वचना गेलासि या।।

जाळोनि संसार बैसलों अंगणीं। तुझे नाहीं मनीं मानसीं हे।।

तुका म्हणे नको रागेजु विठ्ठला। उठीं देईं मला भेटी आतां।।

'तुझ्या आणि माझ्यामध्ये ब्रह्मज्ञान कशाला हवं? तुझी भेट फक्त ब्रह्मज्ञानाने होणार हे बरोबर नाही. मला तुझं सावळं सगुण रूपच पुरे आहे.' ते पुढे म्हणतात, 'स्वतःला पतितपावन असं म्हणवून घेतोस पण या सगळ्या वचनांना तू विसरून गेला आहेस. तुझ्यासाठी सगळा संसार बाजूला टाकून बसलोय. हे सगळं बोललो म्हणून रागावून परत लांब बसू नकोस.' जणू काही तुकाराम महाराजांच्या बोलण्याने विठ्ठल रुसलेला आहे आणि ते त्याची समजूत काढत आहेत. 'अरे! एवढं रागवायला काय झालं तुला? किती विलंब लावशील? उठ, आणि मला लवकर भेट दे.' हे म्हणण्यात त्याच्या भेटीची भूक आहे, भीक नाही.

योद्धा साधक

तुकाराम महाराजांच्या अभंगांमधून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील जो साधक भाव प्रगट होतो तो मोठा तेजस्वी आहे. तुकाराम हा एक योद्धा

साधक आहे. लोकांपेक्षा त्यांच्या मनाला त्यांचा स्वतःचा धाक होता. त्यांचं मन उगाच देवाला सोडून इकडेतिकडे भटकत नसे. हे बळ त्यांनी नामसाधनेतून मिळवलं होतं. त्यासाठी आधी त्यांनी अंतर्बाह्य जग आणि मनाशी युद्ध केलं होतं.

रात्री दिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग। अंतर्बाह्य जग आणि मन॥

जीवाही आगोज पडती आघात। येऊनियां नित्य नित्य वारू॥

तुका म्हणे तुझ्या नामाचिया बळें। अवघीयांचें काळें केलें तोंड॥

‘तुका म्हणे होय मनासी संवाद। आपुलाचि वाद आपणासी॥’ हे त्यांच्या संपूर्ण साधनेचं सूत्र आहे. विचाररहित साधना त्यांनी कधी केली नाही. केवळ आचारी म्हणजे आचारप्रधान असलेली साधना त्यांनी केली नाही तर ‘चिंतनप्रधान’ साधना केली. चिंतन करताना नेहमी स्वतःला तपासूनही पाहिलं. हिंदीमध्ये वाचनात आलेल्या दोन सुंदर ओळी आहेत-

हर दिन जीवन की एक नयी सिढी चढता हूँ।

हर नये मोड पे औरोंसे कम खुदसे ज़ादा लडता हूँ।

इथे स्वतःशीच संघर्ष आहे. तो स्वतःशीच लढतो आहे. इतरांशी संघर्ष करणारे खूप आहेत तसा हा नाही. ‘तुला हे का जमलं नाही? तुला राग का आला? तुझ्यामध्ये अशा प्रकारच्या वृत्ती का आल्या? हे तो दुसऱ्यांना न विचारता स्वतःलाच विचारणारा आहे. तुला संतांसारखं का होता येत नाही? त्यात काय आड येतंय?’ असं स्वतःच स्वतःला विचारणारा, त्याचा गांभीर्यानं विचार करणारा असा हा ‘जिवंत साधक’ आहे. त्यांची साधक दशेतील आणखी एक गोष्ट म्हणजे त्यांच्या साधनेच्या आड येणारी कोणतीही गोष्ट बाजूला करण्याचं एक विलक्षण सामर्थ्य त्यांच्याजवळ होतं.

आगी लागो तया सुखा। जेणें हरि न ये मुखा॥

मज होत कां विपत्ति। पांडुरंग राहो चिर्ती॥

जळो तें समूळ। धनसंपत्ति उत्तम कुळ॥

तुका म्हणे देवा। जेणें घडे तुझी सेवा॥

असे ते सामर्थ्यवान साधक होते. ही तुलना आपल्याशी करताना पहाटे लवकर उठायचं असं ठरवलं तर साधं अंधरुणाचं सुख आपल्याला सुटत नाही. 'आगी लागो तया सुखा' असं म्हणून कुणीही उठणार नाही, त्याउलट, 'थोडं झोपूया' असं वाटतं. वास्तविक या न उठण्यामध्ये कोणत्या कोणत्या गोष्टी येतात ते माणसाला कळत असतं की रात्री उशिरा झोपलं किंवा रात्री खूप जेवण झालं तर सकाळी लवकर उठवत नाही. आणि जरी उठलं तरी अन्न पूर्ण पचलेलं नसल्याने शरीराला आणि त्यामुळे मनालासुद्धा 'जाड्य' आलेलं असतं. मग,

माला तो कर में फिरै, जीभ फिरै मुख माहिं॥

मनुवाँ तो दहूँ दिसि फिरै, ये तो सुमिरन नाहिं॥

प्रामाणिक साधक

तुकारामांनी मात्र साधनेची सर्व पथ्यं पाळली आहेत. त्यांच्या साधनेचं अजून एक वैशिष्ट्य म्हणजे जी साधना केली आहे ती अगदी 'कट्टाने'. हा शब्द गुरुदेव रानडे यांचा आहे. त्यांचेही दोन प्रकारचे नेम होते. एक म्हणजे कट्टाचा नेम हा तीन तासांचा आणि तृप्तीचा नेम म्हणजे तृप्ती होईपर्यंत पुढे कितीही. संतांमध्ये आणि आपल्यामध्ये अंतर पडत जातं, ते का? तर 'आगी लागो तया सुखा' असं आम्ही म्हणत नाही. आणि दुसरं म्हणजे आपला कट्टाचा नेम नसतो. तो साधारणपणे असतो. 'झालं तर झालं! अहो, देवच करून घेतो ना! जेवढं करून घेईल तेवढं!' अशा प्रकारचं आपलं एक सोयीस्कर तत्त्वज्ञान तयार असतं. तुकाराम प्रामाणिक साधक होते. त्यामुळे असं तत्त्वज्ञान त्यांनी कधीही मान्य केलं नाही.

सातां दिवसांचा जरी झाला उपवासी। तरी कीर्तनासी टाकूं नये॥

फुटो हें मस्तक तुटो हें शरीर। परि नामाचा गजर सोडूं नये॥

शरीराचे होत दोन्ही तेही भाग। परि कीर्तनाचा रंग सोडों नये॥

तुका म्हणे ऐसा नामीं ज्या निर्धार। तेथें निरंतर देव असे॥

आपल्यावर काही अशी वेळ येत नाही. पण हे अभंग म्हणायलासुद्धा आपल्याला भीती वाटते. कारण देवाने त्याच वेळेला ऐकलं तर! असं

तुकाराम महाराज म्हणू शकतात कारण एक तर त्यांनी कट्टाने साधना केली आणि त्याचबरोबर ती 'प्रेमाने'ही केली.

प्रेम अमृतें रसना ओलावली। मनाची राहिली वृत्ति पायीं॥
सकळही तेथें वोळलीं मंगळें। वृष्टि केली जळें आनंदाच्या॥
सकळ इंद्रियें जालीं ब्रह्मरूप। ओतलें स्वरूप माजी तथा॥
तुका म्हणे जेथें वसे भक्तराव। तेथें नांदे देव संदेह नाहीं॥

रसना प्रेमाने ओलावली आहे. मनाच्या वृत्ती प्रभूच्या पायी आहेत. या भक्ताची अशी ताकद आहे की देव तिथे आपणहून नांदतो आहे. म्हणजे देव जिथे असतो तिथे भक्त जातो ही एक गोष्ट झाली. पण जो 'भक्तराज' आहे त्या ठिकाणी देवाला यावंच लागतं. 'तुका म्हणे जेथे वसे भक्तराव। नांदे तेथे देव संदेह नाही।' खरं तर नांदतो कोण? तर 'सर्बोर्डीनेट', म्हणजे दुय्यम. इथे भक्त प्रथम स्थानावर आणि देव दुय्यम स्थानी आहे असं म्हणण्यात प्रेमाचाच भाग आहे.

माणसं वर्षानुवर्षे भक्ती करित असतात पण त्यांना दिव्यत्वाचा काही स्पर्शसुद्धा होत नाही याचं कारण त्या भक्तीत 'जिवंतपणा' नसतो, डोळसपणा नसतो. केवळ एक प्रकारची गतानुगतिकता असते. 'तन्मयता' आणि 'जाड्य' या दोन्हीत फार फरक आहे. तीच गोष्ट पुन्हा पुन्हा जशीच्या तशी करित राहणं, ज्यात काही नवीनपणा नाही, रोचकता नाही. त्यामुळे त्याच्यात चिंतनशीलता नाही, सूक्ष्मपणा नाही, अशा भक्तीला तजेला नसतो. तो नसल्यामुळे त्या भक्तीतून जे काही अभिप्रेत आहे ते म्हणजे अंतःकरणात होणारा बदल, तो असत नाही आणि आहे तसं सर्व स्वीकारलं जातं. पण तुकाराम महाराजांचं वैशिष्ट्य हे की त्यांनी कुठलीही गोष्ट तपासल्याशिवाय स्वीकारलीच नाही. त्यानंतर त्यांनी स्वतःमध्ये विलक्षण बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आणि प्रत्यक्ष बदल घडवून आणला.

श्री. म. माटे नावाचे एक मोठे विचारवंत होऊन गेले. त्यांनी म्हटलंय- 'खरं तर हे साक्षात्कार किंवा आध्यात्मिक अनुभव, अशा प्रकारच्या सगळ्या गोष्टी कदाचित् भावनात्मकतेमधून निर्माण होणाऱ्या भ्रामक असू शकतील असं म्हणताना मला मोठ्या मोठ्या आचार्यांची किंवा विद्वानांची भीती वाटत नाही पण या देहूच्या 'वाण्याची' भीती वाटते. याचं कारण,

‘माझ्या पाठोपाठ यायला नको अन् चुरूचुरू बोलायला मात्र पाहिजे’ असं हा म्हणेल अशी याची भीती वाटते!’

याचं एकच कारण म्हणजे तुकारामांमधील अत्यंत ‘प्रामाणिक साधक.’ प्रत्यक्ष जीवनामध्ये काय घडलं ते त्यांनी सांगितलं. ते सांगताना, त्यावरती मात करताना भगवंताचा आधार घेतला. पण भगवंत करेल म्हणून तुकाराम बसून राहिले नाहीत तर त्यांनी त्या परिस्थितीवर मात केली.

जर ते संसार उत्तम करित राहिले असते तर उत्तम असा संसार करणाऱ्यांत मोडले असते. पण उत्तम संसार करणाऱ्यांना अजून कोणी डोक्यावर घेतलं नाही. आज ज्ञानेश्वर, तुकारामांना घेऊन महाराष्ट्रीयन लोक वारी करतात याचं कारण की केवळ ‘माझा संसार’ इथपर्यंतच त्यांच्या जीवनाचं व्यापकपण ‘मर्यादित’ झालेलं नव्हतं, संकुचित राहिलेलं नव्हतं.

हे विश्वचि माझे घर। ऐसी मति जयाची स्थिर।

किंबहुना चराचर। आपणचि जाहला।। (ज्ञानेश्वर महाराज)

तसेच,

आपण स्वये तरले। जनासि उपेगा आले।

कीर्ती श्रवणे झाले। अभक्त भावार्थी।। (समर्थ रामदास)

असे ते साधक अवस्थेपासून- सिद्ध अवस्थेपर्यंत- ज्ञानी अवस्थेपर्यंत आणि संत अवस्थेपर्यंत पोहोचले.

नुसतं भक्तिभावाने तुकाराम महाराजांचं नाम घेऊन इतरांना आनंद प्राप्त झाला, प्रेरणा मिळाली. इतक्या प्रेरणादायी यशापर्यंत त्यांचं जीवन गेलेलं आहे, त्यासाठी म्हणून हा ‘साधनेचा काळ’ फार महत्त्वाचा होता अन् त्या साधनेचा गाभा योगिक म्हणजे योगाच्या साधनेचा होता. तो म्हणजे-

ठायींच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा।।

॥ ह्रिः ॐ तत् सत् ॥

योगी तुकाराम

नामसंकीर्तन साधन पैं सोपें। जळतील पापें जन्मांतरींचीं॥
न लगती सायास जावें वनांतरा। सुखें येतो घरा नारायण॥
ठायींच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा॥
रामकृष्णहरि विठ्ठल केशवा। मंत्र हा जपावा सर्वकाळ॥
याविण असतां आणीक साधन। वाहातसे आण विठोबाची॥
तुका म्हणे सोपें आहे सर्वांहूनि। शाहाणा तो धणी घेतो येथें॥

आत्तापर्यंत आपण अभंगांतून व्यक्त होणारे भक्त तुकाराम आणि साधक तुकाराम पाहिले. आता योगी तुकाराम पाहतो आहोत. भक्तांचं अंतःकरण आणि साधकाची तत्परता घेऊन योगाच्या पूर्णतेकडे वाटचाल करणारा हा योगी आहे.

भाव आणि भक्तीचं नातं

तुकारामांची भक्ती ही केवळ भावनिक किंवा कामनिक या पातळ्यांवर स्थिरावलेली नव्हती. उत्कट भावना असली तरी केवळ भावनांचा कल्लोळ अशा प्रकारची ती भक्ती नव्हती. तिला साधनेचा भरीवपणा होता. रामकृष्ण म्हणत असत की 'निराकार'सुद्धा दोन प्रकारचं असतं. एक पोकळ निराकार आणि दुसरं भरीव निराकार. पोकळ निराकार म्हणजे डोळे मिटल्यावर फक्त अंधार, बाकी काही नाही आणि परमेश्वराच्या अस्तित्वाची जाणीव पूर्णपणाने कणाकणात अंधारातसुद्धा भरून राहिली आहे हे म्हणजे भरीव निराकार!

'भरला घनदाट हरि माझा' असं जे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात त्याचा अर्थ असा आहे की त्याला आकार नाही पण तो घनदाट, पूर्णपणे भरला आहे. असा तो निराकार प्रभू सर्व ठिकाणी, सर्वकाळी, सर्वदेशी भरून आहे. ईश्वराच्या अस्तित्वाची ही विलक्षण जाणीव असणं यालाच 'भाव' असं म्हणतात. भाव आणि भावना या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत.

एखाद्या व्यक्तीजवळ भावना कमी असू शकते. त्यामुळे त्याच्या डोळ्यांमध्ये पाणी येत नाही. इतर लोकांना असं वाटतं की याचं अंतःकरण अगदी कोरडं आहे की काय? भावनेसाठी म्हणून लागते तशी आर्त नसेल पण 'भाव' मात्र असू शकतो. भाव म्हणजे अस्तित्वाची जाणीव आणि ती असल्याशिवाय भक्ती म्हणजे समरसता साधत नाही. म्हणून 'भावेविण भक्ती बोलूसुद्धा नये' असं ज्ञानदेव म्हणतात. परमेश्वराच्या अस्तित्वाची जाणीव ज्याला स्पष्टपणाने होत असते त्याच्या अंतःकरणामध्ये 'भाव' हा असतोच. कदाचित् त्याची व्यक्त होणारी 'भावना' कमी असू शकते. तुकारामांनी भक्ती ही केवळ भावनेपुरती मर्यादित ठेवली नाही, तर ती ज्ञानपूर्ण कशी असते ते प्रथम डोळसपणे बघितलं. सर्व प्रकारचा स्वाध्याय तुकाराम महाराजांनी केला होता. त्यातून, त्यांचं ज्ञानेश्वरीवर विशेषच प्रेम होतं.

ज्ञानेश्वरीच्या स्वाध्यायामधून 'भक्ती' पाहायला लागलं तर असं लक्षात येईल की तुकारामांची भक्ती ही त्याच पातळीवरची आहे. भगवंत आणि भक्त यांचा संबंध कसा? लगड पण सोन्याचीच आणि टिकली पण सोन्याचीच! आणखी एक सुंदर दृष्टांत ज्ञानेश्वरांनी असा दिला आहे-

तेजाचा तेजौनि निघाला। तेजीचि असे लागला।

तया रश्मी ऐसा भला। बोधु होआवा।।

ही जी ज्ञानाची कल्पना आहे तीत 'तेजाचा' प्रकाशकिरण त्याच्यापासूनच निघाला. आणि तो जोडलेला कोठे आहे तर तेजालाच! म्हणजे 'मी ईश्वरापासूनच निघालेलो आहे, आणि ईश्वराशीच जोडलेलोही आहे आणि त्याचं आणि माझं स्वरूपही एकच आहे,' हा बोध आहे. भक्ताचं 'अहं' हे स्फुरण कसं असतं यावर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

पै परिमाणू भूतळी। का हिमकणु हिमाचळी।

तैसे अहं न्याहाळी। मजचि माजी।।

भूतळावर असलेला परमाणू स्वतःचा अहं कोठे पाहतो तर माझ्यामध्येच पाहतो. भूतळाच्या मानाने परमाणू हा जसा क्षुल्लक असतो तसा त्याचा अहं असतो. परंतु तो जरी क्षुल्लक असला तरीदेखील सर्व भूतळ अशा परमाणूंचं च झालेलं असतं. त्यामुळे परमाणूमध्ये आणि भूतळामध्ये स्वरूपतः फरक

नाही. जसं एक हिमपर्वत आहे आणि त्यावर एक 'हिमकण' आहे, आणि हिमकण म्हणजे भक्ताचा 'अहं' आहे. त्याला हे माहीत असतं की हिमपर्वताच्या तुलनेत हिमकण काहीच नाही. पण सर्व हिमकणांचाच हिमपर्वत झाला आहे. आणि हिमकण हा हिमपर्वताचा एकरूप अंश आहे. तो त्याच्याशी एकरूपच आहे.

हो का तरंगु लहानु। परि सिंधूसि नसे भिन्नु।
तैसा ईश्वरी आनु। नोहेचि मा॥

म्हणजे तरंग लहान असला तरी तो पाण्याशी अभिन्नच असतो. त्याप्रमाणे मी ईश्वराशी अभिन्न आहे, त्याच्यापासून वेगळा नाही.

ऐसेनी बा समरसे। दृष्टी जै उल्हासे।
ते भक्ति पै ऐसे। आम्ही म्हणो॥

ही भक्ती! ईश्वरापासून मी वेगळा नाहीच अशी ज्ञानदृष्टी विकसित व्हायला लागते आणि तसं प्रत्ययालाही येऊ लागतं. कमळ उल्हसित होतं म्हणजे काय होतं, तर ते विकसित होतं. आणि अशा प्रकारे विकसित होणाऱ्या ज्ञानदृष्टीलाच आम्ही भक्ती असं म्हणू असं ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. समर्थानी व्यक्त केलेली भक्तीसुद्धा अशीच आहे.

भक्त म्हणजे विभक्त नव्हे। विभक्त म्हणजे भक्त नव्हे।
विचारेविण काहीच नव्हे। समाधान॥

आपुला आपण शोध घ्यावा

आपला आपण शोध घेणं हाच योगाचा प्रवास आहे,
तस्मात् विचार करावा। देव कोण तो ओळखावा ।
आपुला आपण शोध घ्यावा। अंतर्यामी॥

'आपला आपण' या शब्दामध्ये एक मजा आहे. 'आपला आपण' म्हणजे स्वतःचा शोध घ्यायचा आहे, तो स्वतःच घ्यायचा आहे. दुसऱ्या कुणावर विसंबून न राहता घ्यायचा आहे. म्हणजेच 'उद्धरेत् आत्मनात्मानम्'—

स्वतःच स्वतःचा उद्धार करायचा आहे. ही भूमिका तुकारामांच्या जीवनामध्ये संपूर्णपणे पाहायला मिळते. ते दुसऱ्या कुठल्याही व्यक्तीवर किंचितही अवलंबून राहिले नाहीत. अगदी एकटेपणाने त्यांनी सर्व साधना केली आहे. त्यांची व्यथासुद्धा त्यांनी बोलून दाखवली की मी अगदी 'एकटा' आहे. पण एकटेपणाची व्यथा ही त्यांची 'कथा' झाली नाही तर त्यावर त्यांनी मात केली. हा त्यांचा मोठेपणा आहे. ते म्हणतात-

ओस झाल्या दिशा मज भिंगुळवाणें। जिवलग तें नेणें मज कोणी॥

भय वाटें देखे श्वापदांचें भार। नव्हे मज धीर पांडुरंगा॥

अंधकारापुढें न चलवे वाट। लागतील खुंट कांटे अंगा॥

एकला निःसंग फांकती मारग। भित्तों नव्हे लाग चालावया॥

तुका म्हणे वाट दावूनि सद्गुरु। राहिला हा दुरू पांडुरंगा॥

आत जर का 'त्याची' ओढ लागलेली असेल तर, ऐहिक दृष्टीने जरी सर्व चांगलं असेल, तरी जवळची माणसं जेव्हा नुसत्या संसाराच्या गोष्टी करीत असतात तेव्हा सगळं फिकं फिकं वाटतं; कारण मन त्यात उतरतच नाही. जेव्हा एकटा असतो त्या वेळेस डोळ्यांतून पाणीसुद्धा येतं याचं कारण 'काय रे, तू सर्व दिलंस पण तू मात्र भेटत नाहीस;' आठवण तर येते आहे, सगळं असूनही तू भेटत नाहीस म्हणून मी उदास आहे, करमत नाही, कंटाळलोय, एक अपार ओढ हुरहुर लागतेय, या सगळ्या अवस्थांसाठी मिळून महाराजांनी शब्द वापरलाय 'भिंगुळवाणे'- 'ओस झाल्या दिशा मज भिंगुळवाणे।' म्हणजे सगळ्या गोष्टी चांगल्या असल्या तरी कशातही मन रमत नाही. आणि माझे जे जिवलग आहेत ते माझ्या अंतरंगाची अवस्था जाणत नाहीत.

काम, क्रोध, लोभ अशी निरनिराळी श्वापदं आहेत. हीही जाऊ शकतात पण कीर्ती हे मोठं श्वापद आहे. कारण बरेच प्रकार माणसं आपल्या मोठेपणासाठीच करीत असतात. म्हणून एकाने म्हटलंय, 'Fame is the last weakness of the noble mind.' मोठेपणा मिळवण्यासाठी जे करतो त्याला आणि जे संबंध जोडलेले असतात त्यांनाही काही अर्थ नाही. असे संबंध आपण जपून का ठेवतो तर लोकांनी आपल्याला वाईट म्हणू नये

म्हणून. हा विचार न करता फक्त परमेश्वर जोडण्याचाच विचार तुकाराम महाराजांनी केला होता. त्यासाठी लोक काही म्हणू देत पण मी त्याच्यामध्ये सापडणार नाही. लौकिकाची त्यांनी कधी पर्वा केली नाही. मी एकटा आहे, जवळ काही नाही. मार्ग फाकताहेत म्हणजे मार्गाला फाटे फुटत आहेत. नक्की मार्ग कोणता, हे सांगायला जवळ कोणी नाही. पांडुरंग दूर आहे. सद्गुरू स्वप्नात नाममंत्र देऊन गेले, तेही माझ्याबरोबर नाहीत. तरीदेखील या परिस्थितीला मी काही घाबरत नाही कारण त्यांचा मंत्र माझ्याजवळ आहे, मलाही 'लाग' म्हणजे चालण्याची आवड आहे. आणि मी एकटा निःसंग आहे हे बरंच आहे. जवळ काही भार नसल्याने हलका, सुटसुटीत आहे, म्हणून दमणार नाही. तेवढ्या जोरावर मी चालेन.

चालण्याची आवड म्हणजे अभ्यास आणि निःसंगता म्हणजे वैराग्य या दोन गोष्टी यातून प्रकट होतात. तुकाराम महाराजांच्या अभ्यासाप्रमाणेच त्यांचं वैराग्यही अतिशय विलोभनीय आहे. शिवाजी महाराजांनी पाठवलेला नजराणा परत धाडण्यात त्यांचं वैराग्य दिसतं. त्या वेळी तर सिद्ध अवस्था होती. सिद्ध अवस्थेत वैराग्य सहजच असतं. पण साधक अवस्थेतलं महाराजांचं वैराग्य अधिक स्तिमित करणारं आहे.

अभ्यास आणि वैराग्य

दुष्काळामध्ये प्रेमापोटी त्यांनी आपल्या घरातील धान्य लोकांना वाटून टाकलेलं होतं. त्या वेळी तुकारामांचं वय केवळ २०-२५ वर्षांचं असावं. एकाने असं म्हटलंय की तुकारामांच्या इंद्रायणीत बुडवलेल्या अभंगांच्या वह्या वर आल्या, त्याहीपेक्षा लोकांना दिलेल्या कर्जाच्या कागदाच्या वह्या तुकारामांनी इंद्रायणीत बुडवल्या, हे जास्त मोठं आश्चर्य आहे. सामान्यांच्या बाबतीत हे शक्यच नाही कारण स्वतःचा उदरनिर्वाह ज्यावर अवलंबून आहे, निरनिराळे भोग ज्यातून मिळणार आहेत ते सोडणं त्याला शक्य नसतं. पण कोणीही माझं मिधं असू नये, कोणालाही माझी भीती असू नये म्हणून भावाच्या वाट्याच्या वह्या त्याला दिल्या, आपल्या इंद्रायणीत बुडवल्या आणि निःसंग होऊन देवासाठी धरणंही धरलं. असं पूर्ण वैराग्य महाराजांच्या ठायी वसत होतं.

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते। या शब्दांत भगवंतांनी गीतेत अभ्यास आणि वैराग्य ही मनाच्या एकाग्रतेची आणि त्याद्वारा योगप्राप्तीची साधने म्हणून सांगितली आहेत.

अंतर्यामीचा शोध

हा ईश्वराचा शोध कुठे घ्यायचा तर केवळ तो अंतर्यामी घ्यायचा. भक्तीची बाह्यांगं त्यांनी कधीही प्रधान मानली नाहीत. त्यांची दृष्टी शोधून पाहण्याची होती. जसं समर्थ म्हणतात-

जेंही शोधूनी पाहिला। त्यासी अर्थ सापडला।।

येरां असोनि अलभ्य झाला। जन्मोजन्मी।।

‘तो’ जवळ असून जन्मोजन्मी अलभ्य झाला कारण शोधायची वृत्तीच नाही. आणि तुकाराम महाराजांची शोधण्याची वृत्ती विलक्षण आहे. स्वाध्याय आणि चिंतन यांपुढे साधनेच्या मार्गाची रूपरेषा निश्चित माहीत आहे. एकंदर साधनसामग्री, असलेली शक्ती, आणि जवळ असलेला काळ यांमध्येच हे सगळं साध्य करायचंय.

याची जन्मे येणेची काळे। संसारी होईजे निराळे।

मोक्ष पाविजे निश्चळे। स्वरूपाकारे।।

असं समर्थानी म्हटलं आहे; त्यासाठी काही मार्ग आहे का, की ज्यामुळे निश्चितपणे वाटचाल होते? ज्ञानेश्वर महाराजांनी जसं म्हटलं तसं मला होता येईल का? कबीरांनी जे म्हटलं त्याची अनुभूती येईल का? हा सगळा स्वाध्याय आहे. तुकाराम महाराजांच्या बाबतीत या प्रकारचा स्वाध्याय केवळ पाठांतरासाठी म्हणून राहिला नव्हता. त्यांनी नुसतं पाठांतर केलं असतं आणि त्यांना जर अनुभव नसता तर ते असं म्हणाले नसते की,

वेदाचा तो अर्थ आम्हांसींच ठावा। येरांनीं वाहावा भार माथा।।

खादल्याची गोडी देखिल्या नाहीं। भार धन वाही मजुरीचे।।

उत्पत्तिपाळणसंहाराचें निज। जेणें नेलें बीज त्याचे हातीं।।

तुका म्हणे आम्हां सापडलें मूळ। आपणचि फळ आलें हातां।।

मला ते निश्चितपणे ठाऊक आहे असं जेव्हा तुकाराम महाराज म्हणतात तेव्हा यात शंकाच नाही की ते त्यांना ठाऊकच आहे. मग तशा प्रकारची भक्ती म्हणजे ती 'ज्ञानप्रधानच' असली पाहिजे हे त्यांनी समजून घेतलं. त्यानंतर त्याच्याकडे जाण्याची वाट आहे का? आहे! ती कशी आहे, कुठे जायचं हेही समजून घेतलं. कारण ते शोधायचं म्हणजे वाटेल त्या ठिकाणी शोधून चालणार नाही.

एक म्हातारी बाई झोपडीच्या बाहेर चंद्राच्या अंधुक प्रकाशात काहीतरी शोधत होती. तेव्हा कुणीतरी विचारलं की 'तू काय शोधते आहेस?' त्यावर ती म्हणाली, 'अरे! सुई पडली, ती शोधते आहे.' तेव्हा विचारणारा म्हणाला, 'मीही शोधायला लागतो, पण ती कुठे पडली होती?' त्यावर आजी म्हणाली, 'ती तिथे झोपडीत पडली होती.' 'मग तू झोपडीबाहेर का शोधते आहेस?' तर ती म्हणाली, 'झोपडीत अंधार आहे म्हणून बाहेर शोधते आहे.' आता आत असलेली गोष्ट बाहेर कशी सापडणार? आत जरी का अंधार असला तरी 'ईश्वराचा शोध' आतच घेतला पाहिजे, बाहेर शोधून चालणार नाही, हे तुकाराम महाराजांना नक्की ठाऊक होतं.

नामसंकीर्तन साधन पै सोपें। जळतील पापें जन्मांतरींचीं॥

हा अतिशय 'खोल' अभंग आहे. हा सगळा योगाचाच अभंग आहे. सर्व पापं जळून जातील असं आश्वासन त्यात दिलेलं आहे. पण याचा अर्थ सर्व नामसंकीर्तन करणारे, पापं धुण्यासाठी नाम घेतात असं नव्हे. संतांना अभिप्रेत असणारा 'पाप' याचा अर्थ केवळ अनीतीने केलेली कृत्यं असा नसून, ज्या ज्या कृत्यांमुळे माणूस ईश्वरापासून दूर जातो अशा सर्व प्रवृत्तींनाही ते 'पाप' असं म्हणतात.

गोंदवलेकर महाराज म्हणत, 'सदाचरण, नीतिमत्ता हा परमार्थाचा पाया आहे. पाया म्हणजे काही पूर्ण इमारत नव्हे पण पायाशिवाय इमारत नव्हेच नव्हे.' साधकाकडून अनीतीचे वर्तन अभिप्रेतच नाही. पण तरीही 'नको रे मना द्रव्य ते पूढिलांचे' असं शिकवण्याचीही गरज आहेच.

'पराविया नारी माऊली समान' ही आमच्या संस्कृतीची शिकवण आहे. ती बरोबर आहे का नाही याची चाचपणी करावी लागत नाही. साधे

कपडे घालणारा भोळा तुकाराम वरून गरीब दिसला तरी आतून फार श्रीमंत होता. वरून सभ्य दिसणारा, वागणारा, पॅश राहणारा एखाद्या श्रीमंत राष्ट्राचा राष्ट्राध्यक्षही नीतिमतेच्या बाबतीत अत्यंत दरिद्री असू शकतो. वासनेच्या आहारी गेलेली व्यक्ती मग ती किती का श्रीमंत असो, अध्यात्माच्या क्षेत्रात गरीबच. सर्वोच्च स्थानी असलेल्या व्यक्तीने असं वागावं तरीही ती व्यक्ती त्या स्थानी राहावी, असं मान्य करणाऱ्या श्रीमंत राष्ट्रापेक्षा आमचं राष्ट्र गरीब असलं तरी श्रेष्ठ आहे. जन्मोजन्मी आपण अनेक प्रकारचे संस्कार आपल्या बरोबर घेऊनच येत असतो. पुढच्या जन्मातही आपल्या मागच्या जन्मातल्या संस्कारांची पुटं तशीच असतात. ती आपल्याला भगवंतापर्यंत पोहोचू देत नाहीत. परमेश्वराप्रत जाण्याच्या मार्गात आड येणाऱ्या या प्रवृत्ती म्हणजेच पाप. त्यांना उद्देशूनच 'जळतिल पापे जन्मांतरीची' असं म्हटलंय. यामध्ये 'जळतील' हा शब्द अचूक वापरलाय; ती पापे परत येण्याचा प्रश्नच नाही कारण ती 'जळतीलच'. शब्दा-शब्दामध्ये असं सौंदर्य आहे. पुढे ते म्हणतात-

न लगती सायास जावें वनांतरा। सुखें येतो घरा नारायणा।।

तुकाराम महाराजांनी सर्व अध्यात्मशास्त्र नीटपणे समजून उमजून मांडलं आहे. इथे 'सायास' म्हणजे 'हठयोगाचे सायास' असं म्हणायचं आहे. योगाच्या नावाखाली विपरीत आणि विकृत असे प्रकार लोक करत असतात. उदा. गळ्यापर्यंत पुरून घेणारे साधू, कायमचे उभे राहिलेले किंवा एकच हात वर करून वर्षानुवर्षे उभे राहिलेले साधू- वस्तुतः योगाचे प्रयोग करीत नसून, लोकांचं लक्ष आकर्षित करण्याचेच प्रयोग करीत असतात. असले सायास तुकाराम महाराजांनी आणि कोणत्याच संतांनी कधीही मान्य केलेले नाहीत. योगशास्त्राला आधार भगवद्गीतेचा आहे. गीतेत किंवा उपनिषदांमध्येही असं काहीही सांगितलेलं नाही. देहावरची भावना निघून जायला हवी असेल तर नुसते देहाला कष्ट देऊन ते होत नाही. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

जरी मंत्रेचि वैरी मरे। तरी वायांचि का बांधावी कटारें।।
रोग जाय दूध साखरे। तरी निंब कां पियावा।।

म्हणजे मंत्राने जर का वैरी मरणार असेल तर त्यासाठी उगाच कट्यारीची काय आवश्यकता? जसं रोग जर नुसतं दूध पिऊन बरा होणार असेल तर त्यासाठी कडूनिंबाचा रस कशाला प्यायचा? आपण पाहतो, अगोदरच माणसांचा कडूनिंबाचा रस प्यायल्यासारखा चेहरा! त्याच्यामध्ये अशी ही कडक योगसाधना! मग काय होईल? म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितलं की रोग जाय दूध साखरे । तरी निंब कां पियावा? तरी ते इतकं सोपंही नाही. 'न लगती सायास' असं या अभंगात म्हणणारे तुकाराम महाराज दुसऱ्या एके ठिकाणी म्हणतात-

असाध्य ते साध्य करितां सायास। कारण अभ्यास तुका म्हणे॥

इथे तुकाराम महाराजांना असं म्हणायचंय की-

हठयोगामध्ये जेवढे सायास लागतात तेवढे राजयोगात किंवा अष्टांगयोगात नाहीत, पण हे अभ्यासाने साध्य होऊ शकतं. प्रत्येक ठिकाणच्या शब्दांचे अर्थ आपण नीटपणाने समजून घेतले पाहिजेत. उदाहरणार्थ-

संतसमागमीं धरूनि आवडी। करावी तांतडी परमार्थी॥

असं ते एके ठिकाणी म्हणतात. तर दुसऱ्या ठिकाणी-

तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी। प्राप्त काळ घडी आल्याविण॥

याची संगती कशी लावायची? तर पहिल्यामध्ये त्यांना असं म्हणायचंय की जीवन क्षणभंगुर असल्यामुळे या सगळ्या गोष्टी लवकर केल्या पाहिजेत. काहीतरी धडपड करून, तातडी करून ते मिळवलं तर पाहिजे. परंतु ज्या वेळी ते मिळवायचं असेल तेव्हा मात्र तातडी करून चालणार नाही. असा दोन्हीमधील भाव वेगवेगळा आहे.

समजा अगदी बाहेर जाण्याच्या वेळेस बटण तुटलंय हे लक्षात आलं तर तातडी आहे, कारण झटकन ते शिवलं तर पाहिजे. सुई-दोरा ही साधनं तातडीने आणता येतील पण सुईत दोरा ओवताना मात्र ती तातडी चालत नाही. तिथे शांतपणानेच तो ओवावा लागतो. त्याप्रमाणे साधनांपर्यंत तातडी आहे पण साधनेमध्ये तातडी असून चालत नाही असं त्यांना सांगायचं आहे. हा सूक्ष्म भाग तुकाराम महाराजांनी विशेष प्रकारे प्रकाशित केला आहे.

त्यांनी योग याचा अर्थ प्रथम समजून घेतला आहे. 'न जाणता कोटीवरी। साधने केली परोपरी। तरी मोक्षाचा अधिकारी। होणार नाही।।' असं समर्थानी अगदी स्पष्ट सांगितलं आहे. न जाणता केलेल्या साधनाने काहीही होणार नाही. तुकाराम महाराजांनी हे सगळं नीटपणाने जाणून घेतलं.

'युज्' म्हणजे जोडले जाणे. एकरूपता अनुभवणे या अर्थाने योग हा शब्द आलेला आहे. योगाचं स्वरूप काय? तर 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।' अंतःकरणावरच्या सर्व वृत्ती निघून जाणं ही योगाची मुख्य स्थिती आहे. वृत्ती गेल्यानंतर, चैतन्य हे बाहेरून आणून आतमध्ये बसवावं लागत नाही. ते सहजच प्रतीत होतं. आपण जशी गणपतीची स्थापना करतो तशी चैतन्याची स्थापना करावी लागत नाही. ते आहेच. पू. पांडुरंगशास्त्री आठवले यांनी गणपती विसर्जनाची भूमिका सांगताना एके ठिकाणी म्हटलंय, "साकारातून निराकाराचं शिक्षण घेण्याचा हा मार्ग आहे. अगोदर मी त्याची स्थापना करून पुढे १० दिवस पूजाअर्चा करतो. पण त्याचे विसर्जन करताना सगुण कल्पनेचे विसर्जन करून निर्गुणाचे शिक्षण मी स्वतःच स्वतःला देत असतो." अशा प्रकारच्या दृष्टीनेच या सगळ्या गोष्टी बघितल्या पाहिजेत.

तुकाराम महाराजांची दृष्टी अगदी विलक्षण विकसित झालेली होती. 'चित्तातल्या सर्व वृत्ती निघून जाणं हे योगाच्या प्रक्रियेचं स्वरूप आहे' या सूत्रामध्ये सर्व काही आलं. आपण जेव्हा प्रत्यक्ष साधना करायला लागतो त्या वेळी मात्र नुसतं सूत्र पाठ असल्याने 'चित्तवृत्तींचा निरोध होत नाही.' कारण सूत्राचं पाठांतर आणि त्याची अनुभूती या दोन्ही गोष्टींत फरक आहे. 'तन सेवा हरि की करे मन भटके कही और। भक्त कहावे जग में मिले ना नंदकिशोर।' असं एके ठिकाणी म्हटलं आहे. 'तन सेवा हरि की करे' म्हणजे नामसंकीर्तन वगैरे सगळी पारमार्थिक साधनं चालू आहेत. लोक जरी त्याला भक्त म्हणत असले तरी त्याचं मन भलतीकडे भटकत असलं तर त्याला नंदकिशोर मात्र मिळणार नाही. याचं कारण तो नंदकिशोर अंतर्दामी आहे.

अभ्यासाचा अधिकार

अंतर्दामी परमेश्वराला जाणण्यासाठी अभ्यासाची आवश्यकता सांगताना महाराज म्हणतात, 'असाध्य ते साध्य करिता सायास। कारण अभ्यास तुका

म्हणे।' अभ्यास करणं हा त्यामधील मुख्य भाग आहे. तो अभ्यास कसा करावा यावर तुकाराम महाराजांचा एक गोड अभंग आहे-

ओलें मूळ भेदी खडकाचें अंग। अभ्यासासी सांग कार्यसिद्धि॥

नव्हे ऐसें कांहीं नाहीं अवघड। नाहीं कईवाड तोंच वरि।।

दोंरे चिरा कापे पडिला कांचणी। अभ्यासें सेवनीं विष पडे।।

तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव। जठरीं बाळा वाव एकाएकीं॥

ओलं मूळ जसं खडक भेदून अंतर्यामी जातं तसा अभ्यास करावा. हे ओलं मूळ म्हणण्यामागे विलक्षण काव्यात्मकता आणि सूक्ष्मता आहे. ओलं मूळ म्हणजे ते जिवंत आहे. कारण मेलेलं मूळ खडकाला भेदू शकत नाही. ओलं मूळ नाजूक आणि जिवंत असतं. आकुंचन-प्रसरणाचं सातत्य त्यामध्ये असतं. स्वतःला पुढे नेण्याचा प्रयत्न ते सतत करत असतं. त्या ओल्या मुळासारखी भावना जिवंत पाहिजे, आणि प्रयत्नात सातत्य हवं. तिसरं म्हणजे जसं ओलं मूळ नाजूक असलं तरी खडक भेदण्याचं सामर्थ्य त्यात आहे, तसं, अडचणी येत असल्या तरी त्या निवारण्याचं आंतरिक सामर्थ्य आपल्याजवळ आहे, असं त्यांना म्हणायचं आहे. तसंच ओल्या मुळाप्रमाणे साधकाचं अंतःकरण हवं, म्हणजे त्यात भक्तीचा ओलावा असला पाहिजे.

हे सारं, निश्चय नाही तोपर्यंतच अवघड वाटतं. पण निश्चय झाल्यावर मात्र काही अवघड नाही तर अगदी सोपं आहे. आणि हे सोपं कसं? तर ते करता करता त्यावर अधिकार प्राप्त होतो. जसा 'कर्मण्येवाऽधिकारस्ते' म्हणजे तुझा केवळ कर्मावर अधिकार आहे. कोणतं कर्म करायचं हे ठरविण्याचा, त्याची दिशा ठरविण्याचा अधिकार आहेच पण 'खरा अधिकार' ते कर्म जास्तीत जास्त चांगलं करण्याचा प्रयत्न करता करता प्राप्त होतो.

यावर मला नेहमी पोळी करायला शिकणाऱ्या छोट्या मुलीची आठवण येते. ती नव्याने पोळी करत असते तेव्हा वेडेवाकडे आकार होत असतात. कणीक एकदा पोळपाटाला नि त्याचबरोबर लाटण्याला चिकटत असते. तेव्हा तिला आईने सांगितलेलं असतं की कणीक चिकटू नये म्हणून त्याला पिठी लाव. पण तिला त्या कणकेवर किती दाब घायचा हे काही माहीत

नसतं. त्यामुळे परत परत पिठी लावायची आणि परत परत लाटायचं, असं करता करता पोळीची भाकरी होते. दुसरी गोष्ट म्हणजे पोळी आणि लाटणं दोन्ही फिरलं पाहिजे; त्याऐवजी ती स्वतः आणि पोळपाट दोन्हीही फिरत असतं. पण काही दिवसांनी मात्र सरावामुळे ती पोळ्या छान करते. एवढचं नव्हे तर ते करता करता ती इतरही स्वयंपाकाचं काम करते. याचं कारण काय? तर कर्म करता करता तिला अधिकार प्राप्त झाला. म्हणून 'कर्मण्येवाऽधिकारस्ते' ही काही सामान्य गोष्ट नाही. यात कर्मांमधलं एक विशेष कौशल्य प्राप्त होतं की ते करीत असतानाही आपण मन, बुद्धी ही स्वतंत्रपणाने दुसऱ्या कामासाठी वापरू शकतो, कर्मांतल्या कौशल्याने मन-बुद्धीला मोकळं करू शकतो. ज्या वेळी मन-बुद्धी पूर्णपणे त्या गोष्टीत गुंतलेली नसतात, आणि त्या कर्मांशी निगडित नसतात, तेव्हा मिळणाऱ्या मोकळ्या क्षणांत ती भगवंतावर राहू शकतात. म्हणून यालाच 'योगः कर्मसु कौशलम्।' असं भगवद्गीतेत म्हटलं आहे. कर्मांमधलं कौशल्य असं की कर्म तर उत्कृष्ट चाललेलं आहे आणि मनही भगवंताशी जोडलेलं राहतं आहे! पण ही सगळी गोष्ट सुरुवातीला सहजासहजी साध्य नसते. त्यासाठी काही निश्चय करावा लागतो आणि तत्परतेने प्रयत्नही करावे लागतात.

नव्हे ऐसें कांहीं नाहीं अवघड। नाहीं कईवाड तोंच वरि।।

दोंरें चिरा कापे पडिला कांचणी। अभ्यासें सेवनीं विष पडे।।

तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव। जठरीं बाळा वाव एकाएकीं।।

म्हणजे नीटपणाने काचलं तर दगडाचा चिरासुद्धा दोराने घासून कापता येतो. विषही सेवन करण्याचा अभ्यास केला तर पचनी पडतं. हे केवळ दृष्टांत म्हणून सांगितलं आहे. असला अभ्यास योगासाठी करायला लागत नाही. या अभंगाच्या अखेरच्या चरणात महाराज म्हणतात की आईच्या पोटांमध्ये नऊ महिन्यांचं बाळ एकदम बसवलं तर काय होईल? पण नऊ महिन्यांत ते अशा पद्धतीने विकसित होतं की ते आत बरोबर जागा करून घेतं. यालाच भगवद्गीतेत 'शनैः शनैः' असं म्हटलं आहे. आपल्या दैनंदिन व्यवहारात अभ्यासाला सुरुवात करताना अशाच प्रकारे जागा नसते. सावकाश, सातत्याने, हळूहळू तुमचा अभ्यास वाढेल. अभ्यास अवघड आहेही आणि नाहीही. फक्त सातत्य आहे का, नीट दृष्टी आहे का, यावर

तुला योग जमेल की नाही हे अवलंबून आहे. पण माणसांना अभ्यास करण्याची आवड अजिबात नसते.

एकदा काही मुलं सुट्टी लागल्यावर काय करायचं हे ठरवत होती. त्यांच्यापुढे तीन पर्याय होते. पहिला म्हणजे खेळायला जायचं, दुसरा पर्याय पोहायला जायचं, आणि तिसरा अभ्यास करायचा. त्यावर एका मुलाने युक्ती काढली. तो म्हणाला, 'आपण छाप का काटा करू. जर छाप पडला तर खेळायला जायचं आणि काटा पडला तर पोहायला जायचं आणि ते नाणं जर उभं राहिलं तर अभ्यास करायचा!' तशी आपली अभ्यास करण्याच्या बाबतीतली प्रवृत्ती असते. तुम्ही आम्हांला पारायणं करायला, चर्चा करायला, वाचायला किंवा नाचायला सांगा, जागरणं करायला सांगा. उपवास करायला सांगाल तर छानच; रुचिपालटासाठी कितीतरी चविष्ट प्रकार करता येतात! परंतु जर 'ठायीच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा।।' असं सांगितलं, तर अरेरे! नको नको! याचं कारण काय? तर त्याची सवय नाही. त्यामध्ये काय आनंद आहे ते फारसं अनुभवलेलं नाही. आणि हा आनंद अनुभवेन तेव्हा असं लक्षात येईल की सगळ्या साधनेचा जो गाभा आहे तो निर्विषय आनंद हा आहे. पण अशा प्रकारचा अभ्यास कुठेही बसा आणि करा असं चालणार नाही.

सौंदर्यपूर्ण एकांत आणि साधना

उभ्या बाजारांत कथा। हे तों नावडे पंढरीनाथा।।

अवघें पोटासाठीं सोंग। तेथें कैचा पांडुरंग।।

लावी अनुसंधान। काहीं देईल म्हणवून।।

काय केलें XXX लेंका। तुज राजी नाहीं तुका।।

असला परमार्थ नसतो हे नक्की माहीत आहे. हा अभ्यास करताना-

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः।।

अपरिग्रह म्हणजे विशेष काही संग्रह बाळगलेला नसणे. भगवद्गीतेतसुद्धा 'रहसि' म्हणजे एकांत स्थानी आणि 'एकाकी' म्हणजे एकट्याने असं म्हटलं दिव्यत्वाचा संस्पर्श

आहे. म्हणजे एकांत ठिकाणी एकट्याने जायचं. तुकाराम महाराजांनी ही पद्धती स्वतःसाठी अवलंबिलेली असली, तरी उपदेश केला तेव्हा मात्र डोंगर-दऱ्यांमधे कुठेतरी जाऊन तुम्ही साधना करा, असं सांगितलं नाही. 'ठायीच बैसोन करा एकचित्त' याआधी-

न लगती सायास जावें वनांतरा। सुखें येतो घरा नारायण॥

सुखाने तो नारायण घरामध्ये येतो. सुखे येतो म्हणजे काय? सुखासुखी नाही. सकाळी पेपर वाचतोय, चहा पितोय आणि एकाएकी नारायण दार उघडून आत येतो असं होत नाही; तर एकांत याचा अर्थ ज्या ठिकाणी गडबड नाही, वातावरणही शांत आहे आणि मनातही गडबड-गोंधळ नाही. याचं वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दोनच शब्दांत पूर्णपणे आलं आहे. ते म्हणतात, 'गजबज सांडलिया' म्हणजे आत आणि बाहेर कुठेही गजबज नाही, अशा शांत वातावरणात आणि शांत मनाने. ते तुम्ही घरातही करू शकता. पण महाराजांनी मात्र घरात आणि डोंगरावर अशी दोन्हीही ठिकाणी साधना केली. निसर्गात एकांताची साधना करताना तेथील निसर्गाचं, साधनेचं वर्णन करणारा त्यांचा अभंग प्रसिद्धच आहे.

वृक्षवल्ली आम्हां सोयरीं वनचरें। पक्षीही सुस्वरें आळविती॥

तेणें सुखें रुचे एकांताचा वास। नाहीं गुणदोष अंगा येत॥

आकाश मंडप पृथिवी आसन। रमे तेथें मन क्रीडा करूं॥

कंथा कमंडलु देहउपचारा। जाणवितो वारा अवसरू॥

हरिकथा भोजन परवडी विस्तार। करोनि प्रकार सेवूं रुची॥

तुका म्हणे होय मनासी संवाद। आपुलाचि वाद आपणांसी॥

जरी तुकाराम महाराजांनी घरातच साधना करा असं सांगितलं असलं तरी त्यांनी स्वतः मात्र निसर्गाच्या सान्निध्यात उदंड साधना केली आहे. 'अखंड येकांत सेवावा। अभ्यासचि करीत जावा। काळ सार्थकचि करावा। जनांसहित।' असं समर्थानीही म्हटलं आहेच. त्यांनीही गुहांमधून आणि घळींमधून एकांत स्थळी उदंड साधना केली होती. त्यांच्या साधनास्थळांमधील शिवथर घळीचं वर्णन वाचलं की तो धबधबा आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. या संतांना केवढी सौंदर्यदृष्टी होती! ती सौंदर्यदृष्टी

आपल्यालाही आहे. फरक एवढाच की त्या सौंदर्यामध्ये आपण भगवंत पाहत नाही आणि संत त्या सौंदर्यामध्ये भगवंत पाहतात. हा दोन दृष्टीमधील फरक आहे. नुसत्या सौंदर्यापर्यंतच आपली दृष्टी खिळून राहते. आणि 'या उपाधिमाजी गुप्त। चैतन्य असे सर्वगत। ते तत्त्वज्ञ संत। स्वीकारिती।।' असं संतांचं असतं.

त्यांना कोणत्याही काळी देवाचा विसर नसतोच पण त्यातही सृष्टिसौंदर्य पाहताना त्यांना परमेश्वराची प्रकषिणे जाणीव होते.

स्वच्छंद निर्मळ वाहतो निर्झर। आम्हा साक्षात्कार गोविंदाचा।।
 करी गुंजारव पंकजी भ्रमर। आम्हासी गजर हरिनामाचा।।
 उद्यानी कोकिळ गातसे संगीत। आम्हा हरिगीत आवडे ते।।
 अखंड गंभीर गर्जतो सागर। आम्हा सोऽहं स्वर स्वामी म्हणे।।
 (स्वामी स्वरूपानंद)

अशा प्रकाराने सृष्टीच्या सौंदर्यामध्ये त्यांची भगवंताचीच आठवण सामावलेली असते. त्यामुळे संत नुसत्या बाह्य सृष्टिसौंदर्यामध्येच हरवून बसत नाहीत. म्हणून वृक्षवल्ली हे सोयरे आहेत पण ते साध्य नव्हे. 'पक्षीही सुस्वरे आळविती' - किती सुंदर वर्णन! गीतेत भगवंतांनी सांगितलं आहे - 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।' शुचौ देशे म्हणजे पवित्र स्थानी. यावर ज्ञानेश्वर महाराजांनी त्या साधनेच्या एकांत स्थानाचं इतकं सुंदर वर्णन केलं आहे की वाचतानाच आपण तिथे जावं असं वाटतं. इथे तुकाराम महाराज तसंच म्हणतात,

तेणें सुखें रुचे एकांताचा वास। नाहीं गुणदोष अंगा येत।।

इतर माणसं पाहिली की आपल्याला पूर्वीचं सारं आठवतं. त्यांचे आपले पूर्वीचे संबंध, घडलेल्या घटना, त्यांच्यातील गुण-दोष, यांमुळे संघर्षमय वातावरण निर्माण होतं. हा प्रकृती-प्रकृतीमधला संघर्ष असतो. शिवाय परमार्थी माणसाला चेहऱ्यावर राग दाखवता येत नाही! त्यामुळे कृत्रिम भावाच्या चेहऱ्यापेक्षा ती वृक्षवल्ली छान! त्यांच्या सहवासात आपल्या अंतःकरणावर गुण-दोष येत नाहीत.

आकाश-मंडप, पृथ्वी-आसन हे त्यांचे काव्यात्मक बोल आहेत. सगळे योगी आकाशाच्या खाली पृथ्वीवर कुठेही बसत होते असं अजिबात नव्हतं. त्यांच्या तर सुंदर सुंदर गुहा होत्या. बाहेर जे शीत किंवा उष्ण वातावरण असतं त्या मानाने गुहेच्या आतील वातावरण सुसह्य असतं, हे त्यांनी बघून ठेवलेलं होतं. महाराज पुढे असं म्हणतात की 'अवसरू' म्हणजे मधून मधून वारा जाणवतो. म्हणजे कुठेही माळरानावर किंवा डोंगरमाथ्यावर वाऱ्याला प्रतिबंध नाही अशा ठिकाणी ते बसत नव्हते.

'कंथा कमंडलू देह उपचारा' - ज्या वेळी भंडारा डोंगरावर ते साधनेसाठी जात असत त्या वेळी 'कंथा' म्हणजे कांबळं घेऊन जात. पाण्यासाठी कमंडलू बरोबरच असे. पाण्याची सोय बरोबर असायला हवी. जसं बरोबर पाणी हवं तसंच आतही हवं! तो साधक पाणीदार, तेजस्वी असायला हवा! एकांतसाधनासुद्धा शरीराच्याच माध्यमातून करायची असते हे जाणून शरीराची आवश्यक तेवढी काळजी घ्यायला हवी हेही महाराजांच्या या अभंगातून ध्वनित होतं.

हे सर्व करताना शरीराला जे काही आवश्यक होतं ते सर्व ते पुरवित होते पण ते गरजेपुरतंच होतं.

तान्हे तान्ह प्याली। भूक भुकेनें खादली॥
जेथें तेंच नाहीं झालें। झाडा घेतला विट्टलें॥
वास वासनेसी नाहीं। मन पांगुळलें पायीं॥
शेष उरला तुका। जीवीं जीवा झाला चुका॥

तहान लागली की बरोबर नेलेल्या कमंडलूतलं पाणी पिऊन ती भागवायची. भूक भागविण्याची काही सोय बरोबर नसे पण आवलीची त्यांच्यावर विलक्षण प्रीती होती. त्यांना भूक लागेल या विचाराने ती स्वतः कासावीस होऊन त्यांचा मागोवा घेत भाकरी घेऊन जात असे, आणि नंतर तुकाराम महाराजही त्यांच्या साधनेतून निवृत्त होऊन थोडंसं अन्नग्रहण करीत असत पण ते तेवढ्यापुरतंच. ईश्वरदर्शनाच्या तहानेने त्यांची ऐहिक तहान पिऊन टाकली. देवप्राप्तीच्या भुकेने पोटाची भूक खाऊन टाकली. मग 'मना वासना वासुदेवी वसू दे' याप्रमाणे वासनेला संसाराचा वास नाही आणि मन

देवापाशी पांगळं झालंय, त्याची हालचाल फार होत नाहीये. शेष उरला तुका-
त्याचा जीव जिवात म्हणजे मूळ स्वरूपात विलीन होऊन राहिला आहे.

हरिकथा भोजन परवडी विस्तार। करोनि प्रकार सेवूं रुची॥

हरिकथेचे विविध रुचकर प्रकार करून हवं तेवढं भोजन करू. महत्वाचं म्हणजे, 'तुका म्हणे होय मनासी संवाद। आपुलाचि वाद आपणासी॥' 'आपलाच आपल्याशी संवाद' हेच त्यांच्या साधनेचं मुख्य वर्म आहे. ही साधना अत्यंत डोळस आहे. तिचा मनाशी संबंध आहे. त्या साधनेद्वारे अधिकाधिक सूक्ष्मतेत कसं जाता येईल हे पाहणं आहे. आणि ते पाहत असताना आपल्या गुरूंनी दिलेला मंत्र आणि साधना शास्त्रशुद्ध रीतीने चालू असताना प्रत्यक्ष गुरूंचं सान्निध्य नसलं तरी त्यांचं कुठेही अडलेलं नाही.

गुरूंनी स्वप्नात दर्शन देऊन 'राम कृष्ण हरी' नाममंत्र दिला, त्यावर महाराज म्हणतात-

माझिये मनींचा जाणोनिया भाव। तो करी उपाव गुरुराव॥

आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा। जेणे नव्हे गुंफा कांहीं कोठें॥

जाती पुढें एक उतरले पार। हा भवसागर साधुसंत॥

जाणत्या नेणत्या ज्या जैसी आवडी। उतार सांगडी तापे पेटे॥

तुका म्हणे मज दावियेला तारू। कृपेचा सागरु पांडुरंग॥

माझ्या गुरूंनी ज्यात कोठेही गडबड नाही, गोंधळ नाही, गुंता नाही असा 'राम कृष्ण हरी' हा सोपा मंत्र सांगितला. तुकाराम म्हणतात- साधुसंत भवसागर तरले. मात्र इथे सांगडी नाहीत, तापे नाहीत, पेटे नाही, नाव नाही, काही नाही. तर काय आहे? माझा सागर कोणता आहे? तर 'पांडुरंग'. तो कृपेचा सागर आहे. तरून जाण्यासाठी मला दुसऱ्या कुठल्या गोष्टीची आवश्यकता नाही. सागरच तारून नेणारा असेल तर मग नाव कशाला पाहिजे? मी इथेच जरी बुडलो तरी 'अमरच' होणार आहे. हा क्षारसागर नाही तर क्षीरसागर आहे. त्यामुळे इतर लोक जसं सागराला पार करतात तसा मला 'पार होण्याचा' काही भावच ठेवला नाही.

एकदा रामकृष्णांसमवेत नरेंद्रनाथ आणि बाकीचे शिष्य होते. रामकृष्ण नरेंद्रनाथांना असं म्हणाले, “सांग पाहू, एक अमृताचा कुंभ आहे आणि तू भृंग आहेस, तर तू त्या अमृताचं सेवन कसं करशील?” त्यावर नरेंद्रनाथ म्हणाले, “मी कुंभाच्या काठावर पाय पक्के रोवून आणि सोंड लांब करून त्या अमृताचं सेवन करीन.” त्यावर रामकृष्ण उद्गारले, “अरे, तो अमृताचा कुंभ आहे, त्यात पडून सेवन केलंस तर काही मरणार नाहीस!”

तशाच प्रकारे तुकाराम महाराज म्हणतात की पलीकडे जाण्यासाठी नाव कशाला पाहिजे? जो सागर आहे तोच मला तारून नेणारा आहे. आणि जरी बुडलो तरी तसा बुडणार नाही कारण तो ‘कृपेचा सागर’ आहे. शब्दांमध्येही वेगळंच सौंदर्य आहे आणि शिवाय ते वेगळा अर्थही दाखवून देतात.

आसन

हे सगळं करीत असताना मात्र भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणे- ‘स्थिरं आसनं आत्मनः।’ स्वतःचं आसन स्थिर पाहिजे. भगवान पतंजलींच्या योगसूत्रांवर भगवद्गीतेचा विलक्षण प्रभाव पडलेला आहे. आसनाचं वर्णन पतंजलींच्या योगसूत्रामध्ये ‘स्थिरसुखमासनम्’ असं आलं आहे. आसन स्थिर आणि सुखकर असलं पाहिजे. आणि भगवद्गीतेतही हेच सांगितलं आहे- ‘स्थिरं आसनं आत्मनः।’ शिवाय ते आत्मनः म्हणजे स्वतःचं असलं पाहिजे हा आणखी एक भाग आहे. कारण स्वतःचंच आसन वापरताना ते फक्त साधनेसाठीच वापरलेलं आहे याची खात्री असते. त्यावर बसून कधीही पेपर, कादंबरी वाचली नाही. यावर बसून कधी रागावलो नाही, कधीही वेडेवाकडे विचार केले नाहीत, फक्त नाम आणि नामच घेतलेलं आहे, ध्यानच केलेलं आहे, असं ज्या वेळी केलेलं असेल त्या वेळी त्या आसनाचा मनावर एक संस्कार असतो. त्यामुळे बसल्याबसल्या मन साधनेला अनुकूल होऊन जातं.

दोन मित्र एका ठिकाणी राहत होते. एक कुठेतरी बाहेर गेला असताना दारावर एक फिरता विक्रेता आला आणि म्हणाला, ‘माझ्याकडे एक face powder आहे.’ त्यावर तो मित्र म्हणाला, ‘I do not want this powder. I use Shankar's face powder.’ नंतर विक्रेता म्हणाला, ‘मग माझ्याजवळ एक dental cream आहे ते घ्या’. त्यावरही परत तो मित्र म्हणाला, ‘I

use Shankar's dental cream and Shankar's hair oil also'. तेव्हा विक्रेत्याने विचारलं, 'ही शंकर कंपनी कोणती? मी हिचे नाव कधीही ऐकले नाही.' त्यावर हा म्हणाला, 'Shankar is not a company but he is my room partner. I use his articles!'

सगळं दुसऱ्याचं कशाला? आपलं काहीतरी असलं पाहिजे ना! म्हणून भगवद्गीता सांगते, 'आपलं स्वतःचं आसन असलं पाहिजे.' त्याला अनुसरून तुकाराम महाराज साधनेला आपली 'कंथा' घेऊन जात. भगवद्गीतेत सांगितलंय की भूमीवर दर्भ असावं, त्यावर मृगाजिन व त्यावर धूतवस्त्र असावं. पण हे सर्व भंडारा डोंगरावर कुठे असणार? म्हणून फक्त कांबळं बरोबर नेत. आणि तेसुद्धा कशासाठी? तर 'भूमिदोष' होऊ नये, किड्या-मुंग्यांचा त्रास होऊ नये म्हणून.

त्यानंतर पुढे काय करायचं, तर 'ठायीच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा।' आणि अगदी तंतोतंत हेच सूत्र योगसूत्रांत आणि भगवद्गीतेत आहे.

'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः।' योग दृढ कसा होतो तर दीर्घकाल, निरंतर आणि सत्कारपूर्वक केल्याने. यातील सत्कार हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा. 'सत्कार' म्हणजे अतिआवडीने केलेलं. योगः अनिर्विण्णचेतसा असं भगवद्गीता म्हणते. म्हणजे अगदी आवडीने करा. 'अर्धा तास सांगितलंय म्हणून बसतो, पाच माळा ओढायला सांगितल्याहेत म्हणून ओढतो' असला परमार्थ नाही. 'आवडीने' असं स्पष्ट म्हटलेलं आहे. जर आवड नसेल तर तो होणारच नाही आणि तशा प्रकारचा परमार्थ सांगितलेलाही नाही. हे सर्व साधन अंतःकरण प्रसन्न करण्यासाठीच आहे. ते अंतःकरण प्रसन्न झालेलं तुमच्या चेहऱ्यावर दिसलं पाहिजे. नाही तर स्वतःला परमार्थी म्हणवणाऱ्या काही जणांचा चेहरा इतका आंबट असतो की एखाद्या वेळी त्यांनी नुसतं दुधाकडे जरी पाहिलं तरी त्याला 'विरजण' लागेल, असं वाटावं.

प्रसन्न अंतःकरणाने करण्याचा हा योग आहे. कंटाळलेल्या अंतःकरणाने योग साध्य होत नाही. एक प्रकारचा रूटीन परमार्थ झाला तर त्यात कुठल्याही प्रकारचा आनंद देण्याची क्षमता नसते. नाम, ध्यान ही सूक्ष्म साधनेदेखील करायची म्हणून केली तर त्यांचंही कर्मकांड होण्याची शक्यता

असते. म्हणून कर्मतन्मयता आणि कर्मजडत्व या दोन गोष्टींमध्ये फरक आहे. 'जडत्व' म्हणजे आहे त्याच अवस्थेमध्ये राहण्याची प्रवृत्ती. 'आम्ही आमच्यात थोडासासुद्धा बदल करणार नाही. तुम्ही कितीही सांगा, आम्ही डोळे मिटून बसणार नाही.' का बसणार नाही? शेवटी एकदा मिटायचे आहेतच, पण मधून मधूनही जरा मिटा की! त्यामुळे काय होतं ते बघा. पहिल्यांदा बाहेरचं, जगाचं दृश्य संपेल. त्याच्या संवेदना अंतःकरणावर उठणार नाहीत. तुझी जाणीव त्या दृश्याशी एकरूप, संलग्न होणार नाही. ज्या वेळी शुद्ध अस्तित्वाची जाणीव यायला हवी असते त्या वेळी तिचा दृश्याशी संबंध सुटला पाहिजे. ते दृश्य डोळे मिटल्यावर गेलं तरी अंतःकरणामध्ये स्मृतिरूपाने असतं. पण कमीत कमी बाह्य संवेदना तरी थांबवाव्या. म्हणून डोळे मिटून चित्त 'भ्रू'मध्यापाशी एकाग्र करून बसावं.

ध्यान करताना नक्की कुठे जायचंय, कुठे पाहायचंय हे या मार्गावरून निश्चितपणे चालता चालता तुकाराम महाराजांच्या लक्षात आलं. त्यासाठी लागणारा मंत्र त्यांना गुरूंकडून मिळाला होता. ध्यानासाठी ज्या मंत्राचं मनोमन उच्चारण, स्मरण केलं जातं त्याला आलंबन म्हणतात.

ॐ हे उपनिषदांत आणि भगवद्गीतेत सांगितलेलं सर्वांत लहान आणि सुंदर आलंबन आहे. सोऽहं हेही श्वासाच्या लयीवर बसवता येतं असं आलंबन आहे. तुकाराम महाराजांनी 'राम कृष्ण हरी' हा मंत्र जरी घेतला असला तरी योगात 'ऊर्ध्वमुखे आळविला सोऽहं शब्दाचा नाद' असं त्यांनी 'आंधळा साधक' या रूपकात म्हटलं आहे. नाममंत्र असा सोऽहंमध्ये किंवा ॐकारात रूपांतरित होऊ शकतो. पुढे पुढे मनाच्या अत्यंत शांत अवस्थेत मोठ्या मंत्राचेही काही काळ- ॐ, सोऽहं, श्रीराम अशा लहान मंत्रांमध्ये रूपांतर होते कारण सूक्ष्माकडे जाणारा हा प्रवास असून निःशब्द अवस्था ही मंत्राच्या पुढची पायरी आहे. पण त्याआधी मात्र विशिष्ट मंत्रावर व विशिष्ट ठिकाणी लक्ष ठेवून राहणं अशी सुरुवात करायची असते.

धारणा आणि ध्यान

नाम धरून लक्ष कुठे ठेवायचं? तर महाराज असं म्हणतात-

येथूनियां ठाव। अवघे लक्षायाचे भाव।।
 उंच देवाचे चरण। तेथे झालें अधिष्ठान।।
 आघातावेगळा। असे ठाव हा निराळा।।
 तुका म्हणे स्थळ। धरूनि राहिलों अचळ।।

‘येथोनिया ठाव’ हा अर्धचरण पुढच्या ‘अवघे लक्षायाचे भाव’ या अर्धचरणाशी संबंधित आहे. सर्व भाव म्हणजे वृत्ती जिथून निर्माण होतात तो भाग कपाळाच्या मध्यापासून, मस्तकाच्या आत टाळूपर्यंत आहे. योगानुभूती, चैतन्याची जाणीव इथेच होते म्हणून याला चिदाकाश असे म्हणतात. भ्रूमध्यापाशी जे संवेदनाक्षम स्थान आहे, त्याला आज्ञाचक्र असं म्हणतात. इथेच आपण गंध, बुक्का, कुंकू लावतो. ते देवाचं स्थान आहे. या शरीरातल्या ‘उंच’ भागात देवाचे चरण म्हणजे देवपद आहे. ‘उंच देवाचे चरण। तेथे झाले अधिष्ठान।’ तिथे जाणीव स्थिरावते. हे ठिकाण सर्व ज्ञानेंद्रियांच्या वर आणि सर्व बाह्य संवेदनांच्या आघातांपासून स्वतंत्र असं आहे. ‘आघातावेगळा असे। ठाव हा निराळा।’ हे जे स्थळ आहे ते अगदी पक्कं धरून राहिलो, म्हणजे तिथेच लक्ष ठेवून अचळ राहिलो आहे. यालाच योगाच्या परिभाषेत धारणा असं म्हणतात.

‘देशबंधचित्तस्य धारणा।’- कुठल्यातरी एका ठिकाणी चित्त बांधून टाकल्यासारखं करणं, हे दोन गोष्टींमुळे होतं. एक म्हणजे ‘जागा’ आणि दुसरी म्हणजे ‘मंत्र’. जागा म्हणजे जिथे लक्ष ठेवायचं ते शरीरातलं स्थान आणि मंत्र म्हणजे एकाग्रतेसाठी मनाला दिलेलं आलंबन. अशा पद्धतीने प्रथम नामाच्या प्रत्ययाची, नंतर शांतीच्या प्रत्ययाची आणि चैतन्याच्या प्रत्ययाची एकतानता त्यांनी अनुभवली. हेच ध्यान होय. शब्द नाहीत, वृत्ती नाही अशी मौन अवस्था त्यांना प्राप्त झाली.

ठायीच बैसोन, आसनस्थ होऊन, धारणा धरून नाममंत्राच्या आधारेने एकचित्त केल्याने हळूहळू बाकीच्या सर्व गोष्टींचा विसर पडलेला आहे, अशा अवस्थेपर्यंत ते पोहोचले. ती अवस्था वर्णन करताना ते म्हणतात-

चित्तेनें अचिंत राहिलों निश्चळ। तेंचि किती काळ वाढवावें।।
 अबोल्याचा काळ आतां ऐशावरी। वचनाची उरी उरली नाहीं।।

करूं आला तो तो केला लवलाहो। उरोंच संदेह दिला नाहीं।।

तुका म्हणे मोहो परतेचि ना मार्गें। म्हणउनि त्यागें त्याग झाला।।

‘आता शरीर तर एके ठिकाणी लक्ष लावल्याने निश्चळ आहे. पण नामाच्या साहाय्याने परमात्म्याचे चिंतन करता करता अचिंत झालो आहे.’ चिंतन करता करता ‘अचिंत’ अशी स्थिती प्राप्त होते. हा शब्दसुद्धा मोठा सुंदर आहे. याच शब्दाचं वर्णन भगवद्गीतेत असं आलंय- ‘परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्।’ त्या परमपुरुषाचंच अनुचिंतन करावं. तो राहतो कुठे? तर-

रेख रूप जेहि है नहीं अधर धरो नहीं देह।

गगनमंडल के मध्य में, रहता पुरुष विदेह।

असं कबीरांनी त्याचं वर्णन केलंय. त्या ठिकाणी जाणीव केंद्रित केल्याने, तिथेच त्याची अनुभूती येईल. नाम धरून राहिल्याने हळूहळू सर्व प्रकारच्या जाणिवा निघून जातील. दुसरं त्यांनी असं म्हटलं की चिंतन जर करायचं तर कुणाचं चिंतन करायचं? तर जो अचिंत्य आहे त्याचं चिंतन करा. पण हे कसं करणार? तर ज्या ठिकाणी सर्व चिंतन थांबतं त्या अवस्थेत अचिंत्याचं चिंतन होत असतं. जशी ऐहिक चिंतनाला विचारांची परंपरा आहे तशी परमात्म्याच्या चिंतनाला विचारांची परंपरा नाही. उलट विचारांची परंपरा जिथे थांबून जाईल तिथे अचिंत्य परमात्म्याशी एकरूपता अनुभवता येईल. हेच अचिंत्याचं चिंतन होय. असंच एकरूप होऊन तुकाराम महाराजांनी चिंतन केलं, ते किती काळ? त्याला सीमा नाही. त्यांचं काळाचं भान निघून गेलेलं होतं. जोवर ‘मी’ अशी वेगळेपणाची जाणीव धरून ध्यान चालू होतं तोवर काळाचं भान होतं. पण नंतर ते राहिलं नाही. आता शब्दरहित अवस्था प्राप्त झाली. त्याला त्यांनी ‘अबोल्याचा काळ’ हा शब्द वापरला. शब्दसुद्धा किती गोड! किंचितही शब्द अंतःकरणात उठत नाहीत असा काळ, अशी अवस्था! वचनही (शब्द) उरलं नाही आणि उरामध्ये वचनाची आवडही उरली नाही. या स्थितीचं वर्णन ज्ञानेश्वर महाराज ‘मौन जपमाळ’ या शब्दांत करतात.

‘मौन’ याचाच अर्थ मनाची मौन अवस्था. नाम घेता घेता अशी अवस्था प्राप्त झाली की मनाने ‘शब्द’ही सोडून दिले, नामही सोडून दिलं.

स्वामी स्वरूपानंद म्हणतात- 'सोऽहं तेही अस्तवले।' म्हणजे सोऽहंसुद्धा निघून गेलं. अशा प्रकारची अवस्था म्हणजे तुकोबांचा अबोल्याचा काळ होय. या अवस्थेत-

आम्ही अबोल अबोल। अबोली बोलू बोल।।

गुरु निःशब्दाची बीजे। आम्हा प्राप्त आत्मकाजे।। (वेणाबाई)

गुरूंशी बोलणं कसं आहे तर अबोली केलेले बोल! न बोलता बोलणं आहे. जसं ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात- न चालता धनंजया चालणे येथीचे।

मग न बोलता थोडासा जो नामाचा शब्द होता तोसुद्धा निघून गेला. मग काय राहिलं? तर ज्याचं नाम तो प्रकाशित झाला, प्रकट झाला. माझं स्वरूप आणि त्याचं स्वरूप एक आहे अशी अनुभूती आली. त्याचं वर्णन करताना ज्ञानेश्वर महाराज योगाच्या परिभाषेत असं म्हणतात की- 'शब्दाचा दिवा मावळला.'

म्हणजे काय? एखाद्याला अगदी गुडूप अंधारात झोपायची सवय असते. आणि दुसऱ्यांकडे गेल्यावर कुठेतरी बारीक दिवा लावलेला असतो, त्यामुळे त्याला झोप येत नाही. मग सर्व जण झोपल्यावर तो हळूच उठून दिवा मालवतो आणि निवांत झोपी जातो. त्याप्रमाणे शब्दाचा दिवा जोपर्यंत आहे तोपर्यंत जाणीव पूर्णपणाने चैतन्यात विलीन होत नाही. आता शब्दाचा दिवा मावळला. त्यानंतरची पूर्णपणे एकरूप अवस्था सांगत असताना तुकाराम महाराज म्हणतात-

एकरूपतेचा योग

मुसावलें अंग। रंगीं मिळविला रंग।।

एकीं एक दृढ झालें। मुळा आपुलिया आलें।।

सागरी थेंबुटा। पडिल्या निवडे कोण्या वाटा।।

तुका म्हणे नवें। नव्हे जाणावें हें देवें।।

देवाला जाणणं हे अशाच प्रकारचं असतं, हे काही नवीन नाही. आपली संपूर्ण जाणीव विलीन करायची असते. ही जाणीव विलीन करण्यासाठी शांतपणे बस. डोळे मिट. भ्रूमध्याच्या ठिकाणी लक्ष ठेव. एक तत्त्व नाम

दृढ धर. असं करता करता हळूहळू सगळे विचार निघून जातील. मग मनाचीच वृत्ती अशी होईल की मनच विचार काढून टाकेल. आणि नंतर ते हळूहळू शब्दही सोडून देईल. आत्यंतिक शांत अवस्थेमध्ये चित्ताची जाणीव आणि परमात्म्याचं अस्तित्व या दोन गोष्टी न राहता एकरूपतेचा अनुभव येईल. आणि एकच शुद्ध चैतन्याचं अस्तित्व आहे, असं लक्षात येईल. अशा प्रकारच्या अनुभवलाच 'योग' असं म्हणतात. 'योगी' तुकाराम हा विलक्षणच आहे. यात कितीतरी गोष्टी सांगताना वेगवेगळ्या पद्धतीने एकच गोष्ट सांगितली आहे की 'मनावरच्या वृत्ती' काढून टाकल्या.

एक वेळे प्रायश्चित्त। केलें चित्त मुंडण॥
 अहंकारा नावें दोष। त्याचें ओस पाडिले॥
 अनुतापे स्नानविधि। यज्ञ सिद्धि देह होम॥
 जीवशिव होतां चुका। तेथें तुका विनटला॥

जसं तीर्थाच्या ठिकाणी जाऊन लोक केसाचं मुंडण करून येतात, तसं न करता तुकाराम महाराजांनी 'मनाचं मुंडण' केलं. म्हणजे चित्तावरच्या वृत्ती काढून टाकल्या. मग काय केलं? अहंकारासारखा जो दोष होता तोही आता तर्पण केला. देहबुद्धीचा होम केला आणि जिवाचा शिव झाला. या अवस्थेमध्ये तुका विनटला.

आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां। तो झाला सोहळा अनुपम्य॥
 आनंदें दाटलीं तिन्ही त्रिभुवनें। सर्वात्मकपणें भोग झाला॥
 एकदेशीं होतो अहंकारें आथिला। त्याच्या त्यागें झाला सुकाळ हा॥
 फिटलें सुतक जन्ममरणाचें। मी माझ्या संकोचें दुरी झालों॥
 नारायणें दिला वसतीस ठाव। ठेवूनियां भाव ठेलों पार्यीं॥
 तुका म्हणे दिलें उमटूनि जर्गीं। घेतलें तें अंगीं लावूनियां॥

त्याने अंगावर ओढून घेतलं आणि त्याचा शिक्का माझ्यावर बसला. म्हणजे काय झालं तर ही जी एकरूपतेची अवस्था आहे, ती संस्काररूपाने राहून गेली. व्यवहार करताना परत व्युत्थान दशेला यायचेच आहे. पण ती

अनुभूती घेऊन त्यानंतर समाजामध्ये वावरताना देवाचा शिक्षा मारलेलाच असेल, असं कशावरून ? तर तो अनुभव प्राप्त झाला हे सांगताना म्हणतात-

देव तिळी आला। गोड गोड जीव धाला।।

साधला हा पर्वकाळ। गेला अंतरींचा मळ।।

पापपुण्य गेलें। एका स्नानेंचि खुंटलें।।

तुका म्हणे वाणी। शुद्ध जनार्दनीं जनीं।।

आता वाणी कशी झाली? तर जनार्दनी म्हणजे देववाणी झाली. हे नुसतं बोलण्यावरून समजतं. शांती, आनंद, प्रेम हे सगळं त्या वाणीतून प्रकट होतं. आणि कोणी ऐकलं तर असं वाटतं की, देवच बोलतो आहे. हीच 'शुद्ध जनार्दनी वाणी' सगळ्या अभंगांमधून प्रगट झाली.

त्यामुळेच ज्ञानाच्या बोलण्याला रसाळपणा आला. आता ज्या दिव्य मार्गाने मी चालत आलो त्याने नक्की काय काय प्राप्त होतं हे मी लोकांना निश्चितपणे सांगू शकेन. मला जो आनंद प्राप्त झाला तोच तुम्हालासुद्धा होईल, असं सर्वांना सांगणं म्हणजे संतांनी समाजावर केलेला खरा 'उपकार' आहे. असं ते स्वतः पूर्ण अनुभूती घेतल्यावर म्हणतात. ही जी पूर्ण योगी अवस्था आहे तिचं ज्ञानामध्ये परिवर्तन होतं. योग हा ज्ञानासहित आणि भक्तीसुद्धा घेऊनच राहतो.

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

योग-ज्ञानी तुकाराम

पावलें पावलें तुझें आम्हां सर्व। दुजा नको भाव होऊं देऊं॥
जेथें तेथें देखें तुझींच पाउलें। त्रिभुवन संचलें विठ्ठल गा॥
भेदाभेद मत्तें भ्रमाचें संवाद। आम्हां नको वाद त्याशीं देऊं॥
तुका म्हणे अणु तुजविण नाहीं। नभाहनि पाहीं वाड आहे॥

तुकाराम महाराजांना योगाच्या भूमिकेतून परिपूर्णता प्राप्त झाली, त्यानंतर त्यांना जे अभंग स्फुरले आहेत त्यांत ते ज्ञानाच्या पातळीवर बोलतात. या अभंगांची संख्या कमी आहे कारण या अवस्थेत बोलण्याची प्रवृत्ती क्वचितच असते. ज्ञानाच्या पातळीवरून बोलतात तेव्हाही ते परमेश्वराशी बोलतात. हे त्यांचं ज्ञानपूर्ण सख्य आहे कारण जोपर्यंत देह आहे, बोलणं आहे, तोपर्यंत तो आणि मी म्हणायला हरकत काय आहे? सगुण की निर्गुण, द्वैत की अद्वैत या भानगडीत ते फारसे पडले नाहीत.

सगुणाचेनि आधारे। निर्गुण पाविजे निर्धारे॥

गोंदवलेकर महाराजांकडे एक शास्त्रीबुवा राहायला आले होते. महाराज रामनाम सांगत असत. त्यामुळे त्यांना वाटायचे, की वस्तुतः निर्गुण सत्य, मग महाराज सगुणाची उपासना का सांगतात? म्हणून ते महाराजांशी एकटं बोलायची संधी कधी मिळेल त्याची वाट पाहत होते. पण आजूबाजूला इतके लोक असत की त्यामुळे संधी मिळत नव्हती. एकदा महाराज केशकर्तन करून घेण्यासाठी बसले होते. त्यामुळे शास्त्रीबुवांना वाटलं, की बोलायला ही वेळ बरी आहे, म्हणून ते तिथे घुटमळत होते. महाराजांनी त्यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव ओळखले व विचारलं की 'तुम्हाला काही विचारायचं आहे का?' तर शास्त्रीबुवा म्हणाले, 'होय महाराज. निर्गुण सत्य असताना आपण रामनाम व सगुण उपासना का सांगता?'

महाराज म्हणाले, 'सांग रे चिल्या!' तो न्हावी म्हणाला, 'मी काय सांगणार?' त्यावर महाराज म्हणाले, 'इतके दिवस माझ्या डोक्याशी आहेस तर तुझ्या डोक्यात एवढंसुद्धा आलं नाही का?' असं म्हटल्यावर चिल्या म्हणाला, 'बरं सांगतो. पुन्हा विचारा शास्त्रीबुवा.' म्हणून तोच प्रश्न विचारला, त्यावर चिल्याने उत्तर दिलं, 'शास्त्रीबुवा, तुम्ही बोलता कसे? तुम्हाला तोंड आहे म्हणूनच बोलता ना?' तर ते 'हो' म्हणाले. 'पण निर्गुणामध्ये 'प्रश्न' येतोच कुठे?' असं त्याने विचारलं. निर्गुणात काहीच नाही; त्यामुळे जोपर्यंत शरीर आहे तोपर्यंत सगुण आहेच आहे.

'सगुणाचेनि आधारे निर्गुण पाविजे निर्धारे।' यात सगुण मूर्तीची उपासना हा एक भाग झाला; दुसरी गोष्ट म्हणजे आपलं शरीर सगुण आहे, त्याचाही आधार घ्यावा लागतो. त्यामुळे अद्वैत स्थितीच्या बाबतीत बोलायचं झालं तरी तुकाराम महाराज पांडुरंगाशीच बोलतात. ते म्हणतात, 'तुझं ज्ञान काय ते कळलं. आता दुजा भाव म्हणजे मी तुझ्यापासून वेगळा आहे असा भाव होऊ देऊ नको.' म्हणजे असं म्हणण्यासाठीसुद्धा त्यांनी 'दुजा भाव' स्वीकारला आहे. का? तर जरी ज्ञानाची पातळी गाठली तरी भगवंताला विषय करून! म्हणजे त्याच्याशीच बोलून हे सर्व संत रसास्वदन करताना दिसतात.

चिन्मयानंदांनी थोड्या वेगळ्या संदर्भात एक सुंदर उदाहरण दिलंय. 'लग्न झालं आणि काही कारणासाठी म्हणून घटस्फोट घेतला, पण तो घेतला तरीही प्रेम करायला कायद्याने बंदी नाही.' त्याप्रमाणे आता द्वैत भूमिकेशी घटस्फोट घेतला तरी देवावर प्रेम करता येतं. तशा प्रकारे या संतांचं अद्वैत स्थिती अनुभवून पुन्हा द्वैतामध्ये येऊन भक्तिरसाचं सेवन करणं आहे. अशा प्रकारचं भक्तिरसाचं सेवन की त्याच्यामध्ये 'जेथे तेथे देखे तुझीच पाऊले'. कुठेही पाहिलं तरी तूच मला दिसतो आहेस. 'त्रिभुवन संचले विठ्ठले गा!' एका दृष्टीने त्रिभुवन म्हणजे शरीर, मन, बुद्धी! अंतःकरण परमेश्वराशी एकरूप झालं की विश्व हरिरूप असल्याचा अनुभव येतो. रूप दिसलं नाही तरी ईश्वरभाव अखंड राहतो.

पुढे ते असं म्हणतात, 'भेदाभेद मते' - भेद आणि अभेद म्हणजे द्वैत आणि अद्वैत यांसंबंधीची मतं, त्यावरच्या चर्चा हे भ्रमाचे संवाद आहेत.

अज्ञानातील बोलणी आहेत. ऋषी, मुनी, संत, आचार्य यांच्या अनुभूतीच्या बोलांच्या संदर्भात हे म्हटलेलं नाही, तर केवळ शाब्दिक चर्चा करणाऱ्या लोकांच्या संदर्भात म्हटलेलं आहे.

एकदा अंबुराव महाराजांना प्रश्न विचारला, 'प्रयत्न खरा की प्रारब्ध खरं?' त्यावर अंबुरावांनी उत्तर दिलं तेव्हा (फिलॉसॉफीचे गाढे पंडित, तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर, विलक्षण साधना केलेले) गुरुदेव रानडे तिथे उभे होते. अंबुराव म्हणाले, 'प्रयत्नही खोटा, प्रारब्धही खोटं, देवच खरा!' असं म्हटल्यावर गुरुदेवांनी टाळ्या वाजवल्या. म्हणाले, 'वा! वा! मी आता एम्.ए.च्या तत्त्वज्ञानाच्या परीक्षेला हा प्रश्न घालीन आणि तुम्ही सांगितलेलं उत्तर जो कोणी देईल त्याला भरपूर मार्क देईन.' यावर गुरुदेवांना विचारलं की 'त्यात विशेष काय?' तर त्यांनी असं सांगितलं की, 'सगळंच देवाच्या इच्छेने होतं.' वस्तुतः -

चाले हें शरीर कोणाचिये सत्तें। कोण बोलवितें हरिविण।।
देखवी ऐकवी एक नारायण। तयाचें भजन चुकों नका।।
माणसाची देव चालवी अहंता। मीचि एक कर्ता म्हणूनियां।।
वृक्षाचेंही पान हाले त्याची सत्ता। राहिली अहंता मग कोठें।।
तुका म्हणे विठो भरला सबाह्य। उणें काय आहे चराचरीं।।

थोडक्यात म्हणजे सगळं ईश्वराच्या इच्छेने चालतं. योगायोगाने आपला प्रयत्न त्या दिशेने झाला तर प्रयत्नाला यश आलं असं आपण म्हणतो. आणि त्या दिशेने प्रयत्न झाला नाही तर प्रारब्ध असं म्हणतो. पण 'मूळ' म्हणजे देवाची इच्छा हेच खरं. हे सखोल आहे. म्हणून द्वैत-अद्वैत यात संत पडत नाहीत.

एकदा काशीला पंडितांची सभा होती. द्वैत-अद्वैत वाद चालला होता. त्यामध्ये अद्वैतवादी जिंकले. त्यांना बक्षीस वगैरे देण्यापूर्वी एक तरुण मुलगा उभा राहिला. तो म्हणाला, 'मला दोन मिनिटांत जे जिंकलेत त्यांचं अभिनंदन करायचं आहे, एका वाक्यात करतो.' त्याला संयोजकांनी परवानगी दिली. तो मुलगा म्हणाला, 'आता जे द्वैतवादी जिंकले त्यांचं मी अभिनंदन करतो.' त्यावर ते म्हणाले, 'अरे! अद्वैतवादी जिंकलेत.' तर तो

म्हणाला, 'अद्वैतवादी जिंकले यामध्येसुद्धा द्वैतच सिद्ध झालं याचं कारण अद्वैतात वाद कुठे येतो?' संयोजक म्हणाले, 'तू कोण आहेस?' तर ते होते विनाबा भावे.

सर्व तत्त्वज्ञान जीवनात आणून, अनुभवून पुन्हा भक्तिप्रेमाचा रस अबाधित आहे अशी संतांची अवस्था असते. संतत्वाच्या पातळीवरून जीवनाचा आनंद विशेषत्वाने घेतला जातो.

योग-ज्ञान

तुकाराम महाराज म्हणतात, 'भेदाभेद मते भ्रमाचे संवादा।' भेद-अभेदही भ्रमच आहे. अभेद हा न बोलता जाणता येतो. बोललात की भेद आला. आम्हांला साधी सोपी भक्ती दे, पण नुसती नेणती भक्ती नको. 'जाणोनि नेणते करी माझे मन। तुझी प्रेमखूण देऊनिया।'

अंतिम सिद्धांत दुसऱ्या एका अभंगात सांगितला आहे. 'तुका म्हणे अणु, तुजविण नाही। नभाहुनी पाही, वाड आहे।' अणूसुद्धा तुझ्याशिवाय नाही. कठोपनिषदातही म्हटलं आहे, 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितोगुहायाम्। तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः।'

या श्लोकात अणूपेक्षाही सूक्ष्म असं सांगताना अणूलाही अणू वाटावा इतका सूक्ष्म, महतो महीयान्- तसं जे महत् असेल त्यालाही मोठं वाटावं इतकं मोठं! असा तो परमात्मा! तुकाराम महाराजांनी तो असा आहे हे नुसतं पूर्वापार चालत आलेलं ज्ञान सांगितलं नाही, तर ही त्यांची अनुभूती आहे.

अणुरेणूयां थोकडा। तुका आकाशाएवढा॥

गिळूनि सांडिलें कलेवर। भवभ्रमाचा आकार॥

सांडिली त्रिपुटी। दीप उजळला घटीं॥

तुका म्हणे आतां। उरलों उपकारापुरता॥

त्रिपुटी म्हणजे ध्याता, ध्येय, ध्यान करणारा प्रथम स्वतःपासून ध्येय वेगळं समजतो आणि ध्येयाकडे जाण्याचा प्रयत्न करतो. असा प्रयत्न करता करता ज्या वेळी ध्येय स्वतंत्र नाही, ध्याताही स्वतंत्र नाही, सगळी मिळून

एकच सत्ता आहे- अशा अनुभूतीला येतो, त्या वेळी मधलं ध्यान राहत नाही. यालाच 'त्रिपुटी संपली' असं म्हणतात. अशी अवस्था संत भोगत असतात. तुकाराम महाराजांनी या अवस्था पूर्णपणे अनुभवल्या.

असाच एक योग-ज्ञानपर अभंग आहे. ज्ञानयोग असं न म्हणता योग-ज्ञान असं म्हणण्याचं कारण ही योगानुभूतीतून आलेली ज्ञानपूर्ण अवस्था आहे.

रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न। चिन्मय अंजन सुदलें डोळा॥
तेणें अंजनगुणें दिव्यदृष्टी झाली। कल्पना निवाली द्वैताद्वैत॥
देशकालवस्तु भेद मावळला। आत्मा निर्वाळला विश्वाकार॥
न झाला प्रपंच आहे परब्रह्म। अहंसोहं ब्रह्म आकळलें॥
तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग। तेंचि झाला अंगें तुका आतां॥

सुरुवातीला रक्त (तांबडा), श्वेत (पांढरा), कृष्ण (काळा), पीत (पविळा) अशा विविध रंगछटांचा उल्लेख महाराजांनी केला आहे. योगाच्या एका अवस्थेत एखाद्या साधकाला निरनिराळ्या रंगांचा अनुभव येण्याची शक्यता असते. प्रत्येकाला तो येईलच असं नाही. जनाबाईंनीही हा अनुभव आपल्या एका अभंगात व्यक्त केला आहे.

शून्यावरी शून्य पाहे। तयावरि शून्य आहे॥
प्रथम शून्य रक्तवर्ण। त्याचे नाव अधःशून्य॥
ऊर्ध्वशून्य श्वेत वर्ण। मध्य शून्य श्याम वर्ण॥
महाशून्य वर्ण नीळ। त्यात स्वरूप केवळ॥
अनुहत घंटा श्रवणी। ऐकुनि विस्मय जाहली जनी॥

हे सर्व अनुभव एखाद्याला आले नाहीत तर त्याची प्रगती झाली नाही असं समजणं चुकीचं आहे. कारण रंग, सुवास, तेज, ज्योती हे सर्व अनुभव येतात-जातात; ते अंतिम अनुभव नाहीत. हटयोगिक प्रक्रियांमधून हे बऱ्याचदा येतात. अष्टांगयोग यांचं प्रतिपादन करीत नाही. महाराजांनीही त्या 'भिन्न प्रभांचा' नुसता उल्लेख करून त्या सोडून दिल्या आहेत. मुख्य अनुभव मन शांत-शांत होत जाणं हा आहे आणि त्या प्रशांत अवस्थेत आपलं चैतन्यत्व अनुभवायला येणं हा प्रधान अनुभव आहे. त्यालाच

महाराजांनी येथे 'चिन्मयअंजन सूदले डोळा' असं म्हटलं आहे. डोळा याचा अर्थ जाणिवेचा नेत्र. मी चैतन्यमय आहे, विश्वचैतन्य आणि शरीरातील चैतन्य हे एकरूपच आहे हे जाणणं. आतबाहेर एकच दिव्य परमात्मस्वरूप आहे हे कळणं म्हणजे 'दिव्यदृष्टी'. त्यामुळे मी वेगळा, देव वेगळा ही द्वैत कल्पना गेली. आता एकरूपतेच्या अवस्थेत, 'ही एकरूपतेची अवस्था आहे' असं वेगळेपणाने अनुभवाणारं मनच नाही. ते चैतन्यात विलीन झालं म्हणून अद्वैत ही कल्पनादेखील गेली. 'कापराची वाती उजळल्या ज्योती। ठायीच समाप्ति झाली जैसी।'

देश (space) आणि काल (time) या भिन्न गोष्टी नाहीत या निष्कर्षाप्रत आधुनिक शास्त्र आलं आहे. पदार्थ (matter) आणि ऊर्जा (energy) यांच्यामधला संबंधही ते मांडतं. चैतन्यत्वाच्या अवस्थेत, आपली स्वतंत्र जाणीव राहत नसल्याने सापेक्षता जाते. या योगाच्या भूमिकेतून महाराज वैज्ञानिक सिद्धांत मांडतात, 'देश, काल, वस्तू भेद मावळला' म्हणजे जागा (space), काल (time) आणि पदार्थ (matter) यांचं स्वतंत्र भान होतं ते गेलं आणि एकच परमात्मा विश्वाकार होऊन राहिला आहे हे अनुभवलं.

'अगा जे झालेचि नाही। त्याची वार्ता पुससी काई।' हा जो अजातवाद समर्थानी व्यक्त केला आहे तोच तुकाराम महाराजांनी 'न झाला प्रपंच' या शब्दांत व्यक्त केला आहे. 'अहं' ही पहिली भूमिका. ध्यान करता करता ती जाते आणि ध्यानाने 'सः' म्हणजे परमात्माच, 'अहं' झाला आहे, हा 'सोऽहं' बोध होतो. पुढे सोऽहं अशी स्वतंत्र जाणीवही विलीन होते. ही ब्रह्मरूप अवस्था! हे सगळं योगाच्या भूमिकेमधून कसं प्राप्त झालं? तर या अष्टांगयोगाने क्रमशः प्राप्त झालं. 'सांग' म्हणजे स अंग- अंगासहित. योगाची जी अंगे आहेत त्या अंगांसहित म्हणजे सांग, आणि विधिपूर्वक किंवा चांगल्या रीतीने, संपूर्णपणे असे दोन्हीही अर्थ या 'सांग'मध्ये आहेत. तिसरा अर्थ असा की तुकारामांना ते 'स-अंग' म्हणजे देहात असतानाच 'तत्त्वमसि' विद्येचा अनुभव आला.

तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता साधकाला काय आहे? यावर गुरुदेव रानडे यांनी म्हटलंय, की 'परमार्थाच्या शेताला तत्त्वज्ञानाचं कुंपण हवं; नाही तर कल्पनेची मोकटात जनावरं आतमध्ये शिरून पिकाची नासधूस करतील.'

येणारा अनुभव हा काल्पनिक नसावा, तो शास्त्राला धरून असला पाहिजे, त्याच्याशी संबंधित असला पाहिजे. शास्त्र हे विलक्षण आहे. त्याच्याशी संबंध असताना तुम्ही जर योगसाधना करित असाल तर काही यौगिक प्रक्रिया घडत असतीलही, पण आशीर्वादाने कुंडलिनी जागृती वगैरे गोष्टी मात्र जाहिरातींच्याच आहेत; असं कधीही होत नसतं. अनुभूती म्हणजे आपल्या वाचनातून, श्रवणातून मनात उद्भवलेल्या कल्पना नव्हेत.

‘प्रकाश’ हा योगामधला ज्ञानाचा पारिभाषिक शब्द आहे. प्रकाश याचा अर्थ ज्ञान. प्रकाशाचा अनुभव येत नाही असं नाही, तोही येतो, पण यायलाच हवा हा हट्ट आणि ‘आणण्याची’ घाई करू नये. तो आला नाही तर प्रगती झाली नाही असंही समजू नये. योगात प्रगती म्हणजे अधिक अधिक प्रगाढ शांतीची अवस्था. त्यासाठी घाई करून चालत नाही. म्हणून तुकाराम महाराजांनी एकांतात जाऊन उदंड साधना केली. तरी, त्यांनी ‘मी योगी किंवा ज्ञानी’ ही भूमिका कधीही घेतली नाही आणि ‘मी भक्त’ ही भूमिका कधीच सोडली नाही.

सख्यभक्तीची गोडी

कवतुकवाणें। बोलों बोबड्या वचनें।।

हैं तों नसावें अंतरीं। आम्हां धरायाचें दुरी।।

स्तुति तैसी निंदा। माना समचि गोविंदा।।

तुका म्हणे बोले। मज तुम्हीं शिकविलें।।

‘कौतुकाने मी बोबडं बोलतो पण मला दूर ठेवायचं मनात आणूसुद्धा नकोस. मी तुझी स्तुती किंवा निंदा केली तरी तू ते समानच मानलं पाहिजेस. हे तूच शिकवलंस ना! मग तुला राग यायचं कारणच नाही!’ ही जी सख्य भूमिका आहे ती ज्ञानाला पूरक अशी अवस्था आहे. त्यासाठी परमेश्वराच्या अस्तित्वाची जाणीव सततच आहे. ‘सख्य देवासी करावे। हितगुज तयासी सांगावे। आठवे भक्तीचे जाणावे। लक्षण ऐसे।।’ हे साधकाचं ज्ञानपूर्व सख्य, आणि योगसाधनेनंतर आत्मनिवेदन होऊन त्यानंतरही जे सख्य आहे ते ज्ञानपूर्ण सख्य. सख्यत्वाच्या या ज्ञानपूर्व आणि ज्ञानपूर्ण अशा दोन्ही अवस्था महाराजांनी सुंदर रीतीने व्यक्त केल्या आहेत.

ज्ञानयोगासाठी अंतःकरणाची भूमिका गोड असली पाहिजे; नाही तर कोरडेपणा, तुटकपणा येतो. ही गोड भूमिका सख्यत्वाने प्राप्त होते. सख्यत्व म्हणजे देवाचं अस्तित्व मानून आपल्या सगळ्या मानवी भावना त्याच्यावरती आरोपित करून त्याच्याशी बोलणं, चालणं, पाहणं, ऐकणं- 'हितगुज तयासी सांगावे' आणि तोही अजिबात न कंटाळता ऐकून घेतो. काही अभंगांमधून तुकारामांनी सख्यभक्तीचे सुंदर भाव व्यक्त केले आहेत. तसाच हा एक गोड अभंग-

आपुलें गावींचें न देखेसैं झालें। परदेशी एकलें किती कंटूं।।
 म्हणऊनि पाहें मूळ येतां वाटे। जीवलग भेटे कोणी तरी।।
 पाहतां अवध्या दिसतील दिशा। सकळही वोसा दृष्टी पुढें।।
 तुका म्हणे कोणी न सांगे वारता। तुझी वाटे चिंता पांडुरंगा।।

इथे भक्ताची अवस्था रूपकात्मक रीतीने घेतली आहे. भक्ताचं अंतःकरण असलेली व्यक्ती म्हणजे लग्न होऊन सासरी गेलेली मुलगी! तिला परमेश्वराबद्दल प्रेम आहे, आवड आहे. बाकीचे लोक व्यवहारी, संसारदक्ष आहेत. ती त्यात रमत नाही. तिथे तिला परदेशी आल्यासारखं वाटतं. 'भक्तीसंबंधी, योगासंबंधी, ज्ञानासंबंधी कुणालाही काही वाटत नाही'. परदेशी कुणी आपल्याकडलं माणूस आलं असल्याचा भास झाला, कोणीतरी आईकडून बोलवायला आलं असं वाटलं म्हणून पाहायला गेलं तर परत तीच माणसं! एखादी मुलगी परदेशी गेली आणि आईकडून खबरबात आली नाही तर त्या मुलीला कसं वाटेल? ती आईने 'मूळ' म्हणजे माहेराला घेऊन जायला कोणी जिवलग धाडलं असेल म्हणून पाहायला जाते तर काय, सगळ्या दिशा ओस! कोणीही नाही. आईकडून काही पत्र नाही, निरोप किंवा बातमी नाही त्यामुळे मुलीला आता आईचीच काळजी वाटते आहे. तो भाव व्यक्त करताना तुकाराम महाराज म्हणतात, 'देवा काय झालं? तुझ्याकडून काही खबर नाही, म्हणून तुझी चिंता वाटते आहे!' अगदी गोड भाव आहे. असे भाव तुकारामांच्या वाङ्मयामध्ये ठिकठिकाणी आहेत. एके ठिकाणी तर-

चित्त घेऊनियां तूं काय देशी। ऐसें मजपाशीं सांग आधीं॥
 तरिच पंढरीराया करीन साटो वाटी। नेघें जया तुटी येईल तें॥
 रिद्धिसिद्धि कांहीं दाविसी अभिलाष। नाहीं मज आस मुक्तीचीही॥
 तुका म्हणे तुझें माझें घडे तर। भक्तीचा भाव रे देणेंघेणें॥

‘माझं चित्त घेऊन त्याच्या बदल्यात तू मला काय देणार? साटोवाटी करणं म्हणजे व्यवहार करणं. मी तुला चित्त देईन पण त्या चित्ताच्या बदल्यात मला जर का योग्य गोष्ट मिळत असेल तरच मी तुला चित्त देईन. नाही तर मी काही व्यवहार करणार नाही. याचं कारण काय? तर तू वाणी आहेस पण मीसुद्धा वाणी आहे.’

कबीरांनी असं म्हटलं आहे, ‘भगवंत वाणी आहे.’ सगळ्या भूमिका भगवंतांनी जगून दाखवल्या आहेत. त्यांनी भगवद्गीता सांगितली. म्हणजे ज्ञानदानाचं कर्म केलं या दृष्टीने ते ब्राह्मण आहेत. अनेक ठिकाणी युद्ध केलं म्हणून क्षत्रिय आहेत. पांडवांकडे राजसूय यज्ञामध्ये उष्टी खरकटी ही काढली, त्याचप्रमाणे अर्जुनाच्या रथाचं सारथ्य केलं, हे शूद्र कर्म आहे, ते सेवाकर्मही केलं पण वाणिज्य केलेलं महाभारतात कुठे दिसत नाही. कबीर म्हणतात, हा कायमचाच वाणी आहे. ‘साहिब मेरा बानीया, सहज करें ब्योपार। बिन दांडी बिन पालटी, तोले सब संसार।’ अशा प्रकारे दांडी नाही, पारडी नाहीत असा कर्माच्या योग्य-अयोग्यतेचा अदृश्य तराजू घेऊन तो सतत बसलेला आहेच.’ जसा भाव आणि कर्म तसंच आणि तेवढंच फळ देणारा तो वाणी आहे! पण मीही वाणीच आहे. तेव्हा तू मला फसवू शकणार नाहीस, माझं चित्त घेऊन ऋद्धी-सिद्धी देशील तरी तो माझ्या नुकसानीचा व्यवहार होईल. ऋद्धी-सिद्धीच काय पण मला मुक्तीसुद्धा नको. मी तुला चित्त देणार, या बदल्यात तू मला भक्तीचा भाव द्यायचा. बाकी काही नको. या काव्यांनी भावनात्मक रीतीनेही अशा प्रकारची उंची गाठली आहे की तो भावनात्मक भाग सांगत राहावा असं वाटतं कारण त्याच्यामध्ये विलक्षण गोडी आहे.

तुम्हां उद्धरणे फार। मज दुसरा नाहीं थोर।।
 आतां जैसें तैसें सोसा। काय करणें हृषीकेशा।।

बरे न दिसेल ओळी। एका अन्न एका गाळी।।

लाविता आभार। तुका विसरलेती फार।।

‘देवा! तुम्हाला अनेकांचा उद्धार करायचा आहे. पण माझा उद्धार करणारा तू एकच आहेस! त्यामुळे तुला माझ्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आता मी जसा आहे तसा आहे. तू ते सोसलं पाहिजेस. कदाचित मी उद्धारासाठी पात्र नसेन तरीदेखील पंक्तिप्रपंच करता येईल का? एखादा यजमान सगळ्यांना पोटभर जेवायला घालून, तृप्त झालेले लोक जायला निघाले की आल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतो तसे सगळ्यांना तुम्ही आभार मानून पाठवता आहात अन् मला मात्र वाढायचंच विसरला आहात!’ अशा रीतीने हाक मारणारा एक भक्त! भगवंतांना स्वस्थतेची विश्रांती घेऊ न देणारा भक्त! आपली भूमिका भगवंताला कळते आहे की नाही, भक्ती पोचते आहे की नाही, याचा तुला अनुभव घ्यायचा आहे ना, मग धीर धरला पाहिजे; असंही सांगणारा भक्त!

तुकारामांचं अंतःकरण सख्यभक्तीचं आहे आणि त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या अवस्थेत पोहोचण्याच्या अगोदर असलेली त्यांची ‘योग्या’ची पक्की बैठक आहे. ती योगाची भूमिका मोठी विलक्षण आहे. त्याच्या पाठीमागे साधना आहे. पण तो भक्त पूर्ण ज्ञान होईपर्यंत उठणारच नाही, असं काही नाही. इतर व्यवहार होणारच आहेत. अशा वेळेला त्याने कसं वागावं? तर-

काये करून करीं धंदा। चित्त गोविंदा तुझे पायीं।।

ऐसा संकल्पाचे संधीं। माझे बुद्धि धीर द्यावा।।

कुटुंबाचा तुम्हां भार। मज व्यवहारनिमित्त।।

तुका म्हणे करितां काम। हृदयीं नाम धरीन मी।।

‘शरीराने व्यवहार करेन पण चित्त तुझ्या ‘पायी’ ठेवेन. माझी बुद्धी व्यवसायातही राहणार आहे आणि तुझ्या ‘पायी’ही राहणार आहे. तिला दुहेरी काम आहे. ते करायला तूच शक्ती पुरवली पाहिजेस. संसारामध्ये जे जे काही करीन ते ते नाम अंतःकरणामध्ये धरूनच!’ त्यामुळे अंतःकरणातलं अनुसंधान न चुकवता, त्यांनी त्या काळात सगळा व्यवहार केला. दुसरी गोष्ट म्हणजे विलक्षण निष्ठा!

एक धरिला चितीं। आम्हीं रखुमाईचा पती॥
तेणें झालें अवघें काम। निवारला भवश्रम॥
परद्रव्य परनारी। झाली विषाचिया परी॥
तुका म्हणे फार। नाहीं लागत व्यवहार॥

‘एक’ धरिला (दोन नाही)! माणसाची निष्ठा विस्कळित असू शकते.

एक तरुण मुलगा ग्रीटिंग कार्ड घ्यायला दुकानात गेला. त्याने विचारलं, ‘To my one and only love’- ‘माझ्या एक आणि एकमेव प्रेमास्पद व्यक्तीसाठी असं असलेली ग्रीटिंगज आहेत का?’ दुकानदार ‘हो’ म्हणाला तर याने मागितली, ‘मग एक डझन द्या.’ एक आणि एकच प्रेम बारा जर्णीवर असेल का? ही कसली निष्ठा! असं उपयोगाचं नाही.

तन मन धन दिलें पंढररिराया। आता सांगावयां उरलें नाहीं॥
अर्थचाड चिंता नाहीं मनीं आशा। तोडियेला फांसा उपाधीचा॥
तुका म्हणे एक विठोबाचें नाम। आहे जवळी दाम नाहीं रुका॥

‘तन, मन, धन अगदी सर्वस्वाने दिलं. मी दिलं हे सांगायलाही मनात राहिलं नाही इतकं मी पूर्णपणे दिलं.’ नाही तर थोडं दिलं तरी आपल्या मनात राहतं. दुष्कर्म मनात राहत नाही कारण आतून माहिती असतं की हे बरोबर नाही. सत्कर्म मात्र, हे ‘मी’ केलं असं मनात राहतं, म्हणून ‘आता सांगावया उरले नाही’ ही ‘उंच’ भूमिका झाली. केलं ते संपलं ताबडतोब. आणि ‘आता माझ्याजवळ उरलं काय? तर एक विठोबाचं नाम.’ ते जवळ आहे कारण हृदयातून येतंय. ते नाम सोडून दाम, रुका म्हणजे पैसा अडका काही ‘जवळी’ नाही. नाम जसं हृदयात आहे तसा पैसा हृदयात नाही. दुसरा एक सुंदर अर्थ आहे. नाम हाच दाम जवळ आहे. विठोबाला घ्यायचं असलं तर नामाचं दाम द्यावं लागतं. ‘जन्मभरीच्या श्वासांइतुके मोजियले हरिनाम, बाई मी विकत घेतला श्याम।’ हा श्याम, नामाच्या दामानं विकत घेता येतो, रुपयाच्या दामानं मिळत नाही. भावनेसहित नाम घेतलं तरच देव मिळतो, पैशाने मिळत नाही हे तत्त्व जाता जाता महाराज सांगून गेले आहेत!

आवश्यक त्या गोष्टी तुकारामांच्या जवळ होत्या पण त्या गोष्टी आतमध्ये जाऊन बसलेल्या नव्हत्या. म्हणून ज्या वेळी ते आर्त हाक मारतात, त्या वेळची ती आर्त शुद्ध असते.

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस। पाहे रात्रंदिवस वाट तुझी॥
पूर्णमेचा चंद्र चकोरा जीवन। तैसें माझें मन वाट पाहे॥
दिवाळीच्या मूळा लेंकी आसावली। पाहातसे वाटुली पंढरीची॥
भुकेलिया बाळ अति शोक करी। वाट पाहे परि माउलीची॥
तुका म्हणे मज लागलीसे भूक। धांवूनि श्रीमुख दावीं देवा॥

‘रात्रंदिवस तुझी वाट पाहतो आहे. जशी भुकेलेलं मूल आईची वाट पाहतं तशी मला भूक लागली आहे, तू झडकरी येऊन मला तुझं दर्शन दे. कारण ही भूक अगदी अंतःकरणापासूनची आहे.’ ही भूक आहे-भीक नाही. भीक मागितली तर देव दुर्लक्ष करतो. पण भूक लागली असेल तर परमेश्वर धावून आल्याशिवाय राहणार नाही.

मातेशिवाय राहू शकत नाही, असं ते बालक आहे. दुसऱ्या ठिकाणी ते म्हणतात, ‘बालकाची भूक मातेला सांगावी लागत नाही, मातेलाच बालकाची भूक लागते.’ त्यामुळे बाळ उठेल त्या वेळी ती इकडेतिकडे जाणारच नाही. असे अनंत भाव महाराजांनी प्रकट केलेले आहेत.

बाळाचें जीवन। माता जाणे भूकतान॥
काय करूं विनवणी। असो मस्तक चरणीं॥
ठेविलिये ठायीं। चित्त ठेवूनि असें पायीं॥
करितों हे सेवा। चिंतन सर्वा ठायीं देवा॥
न्यून तेचि पुरें। घ्यावें करोनि दातारें॥
तुका म्हणे बुद्धि। अल्प असे अपराधी॥

‘माझी बुद्धी किती असणार देवा? तू सर्वज्ञ आहेस! माझी बुद्धी अल्प आणि ती पण अपराधी आहे. ‘अपराधी बुद्धी’ काय करते? अधूनमधून दुसरीकडे जाते. खरं तर तुझ्याशिवाय तिने दुसरीकडे जायला नको. पण इकडेतिकडे फिरण्याचा अपराध ती करित असते. अगोदरच ती अल्प आणि

अपराधी अशी असली तरीदेखील ती पुन्हा पुन्हा तुझ्याकडे येते, हे पण तितकंच खरं आहे.' नामदेवांनी हे फार सुंदर शब्दांत व्यक्त केलंय-

भ्रमर सुवासी मधावरी माशी। तैसे या देवासी माझे मन।।

‘सुवासावर भ्रमर बसतो. मधावर माशी बसते, ती उठते, इकडेतिकडे जाते आणि पुन्हा मधावर येऊन बसते. या दोन्हींसारखं माझं मन आहे. ते इकडेतिकडे जातं पण त्याला मधाची सवय लागलेली आहे. त्यामुळे ते पुन्हा पुन्हा तुझ्या पायाशीच येणार!’ अशा प्रकारच्या अनंत भावभावनांसहित अंतःकरण देवाने व्यापलेले आहे, म्हणून व्यवहारकाळामध्ये नाम सहज आहे.

योगातून अद्वैतज्ञान

या सख्यासह ‘सहज मी आंधळा गा। निज निराकार पंथे।।’ ही योगाची भूमिकाही त्यांनी प्राप्त करून घेतली; हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. ‘दृश्य काही नाही’ अशा अवस्थेत ते गेलेले आहेत. ध्यान करता करता कुठलंही दृश्य नाही या अर्थाने ‘निज’ म्हणजे ‘स्व’कडे जाणारा, त्या चैतन्याकडे जाणारा हा पंथ आहे.

नाम घेतां न लगे मोल। नाममंत्र नाहीं खोल।।

दोंचि अक्षरांचे काम। उच्चारारवें राम राम।।

नाहीं वर्णधर्मयाती। नामीं अवधींचि सरतीं।।

तुका म्हणे नाम। चैतन्य हें निजधाम।।

‘चैतन्य हे माझं निजधाम म्हणजे मूळ स्वरूप आहे. त्या अनुभूतीला नामाच्या साहाय्यानं येणं आवश्यक आहे.’

गोंदवलेकर महाराजांनी देह ठेवण्यापूर्वी जे कीर्तन केलं त्या शेवटच्या कीर्तनामध्ये एक स्वरचित पद म्हटलं. त्या पदामध्ये त्यांनी असं म्हटलं आहे-

भजनाचा शेवट आला। एक वेळ राम बोला।।

आजि पुण्य पर्वकाळ। पुन्हा नाही ऐसी वेळ।।

राम नाम मुखे बोला। आत्मसुखामाजी डोला।।

दीनदास सांगे निका। रामनाम स्वामी शिक्का।।

मुखाने रामनाम घ्या पण अंतिम उद्देश, 'आत्मसुखामाजी डोला' हाच असायला हवा. 'अंतःकरणाला परमपुरुषाची मोहोर लावावी, मग शरीर राहो अथवा जावो' असं ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

तेवी सदभ्यासे निरंतर। चित्तासी परम पुरुषाची मोहोर।।
लावी मग शरीर। राहो अथवा जावो।।

मग शरीर राहिलं तरीदेखील मोहोर लागलेलीच आहे. गेलास तरी मोहोर लावूनच जाशील, असं ते सांगतात. ती मोहोर कशी लावून जाशील? तर नामाने! पण हे नाम घेताना हळूहळू योगाकडे प्रवास कसा होतो, हे तुकारामांनी सांगितलं आहे-

सहज मी आंधळा गा। निजनिराकार पंथे।।
वृत्ति हे निवृत्ति झाली। जन न दिसे तेथें।।
मी माझें हारपलें। ठायीं जेथींच्या तेथें।।
अदृश्य तेंचि झालें। कांहीं दृश्य जें होतें।।

'निजपंथ' म्हणजे स्वतःकडे जाण्याचा पंथ, कुठल्याही आकार-वर्णरहित अशा प्रकारच्या अवस्थेकडे जाण्याचा पंथ. म्हणजेच 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।'

ऊर्ध्वमुखें आळविला। सोहं शब्दाचा नाद।
अरूप जागविला। दाता घेऊनी छंद।।
घेऊनि आला दान। निजतत्त्व निजबोध।
स्वरूपीं मेळविलें। नावें ठेविला भेद।।

'ऊर्ध्वमुखे' याचा अर्थ मान वर करून नव्हे! तर जाणीव वर जाते म्हणून 'ऊर्ध्वमुखे.' ज्या वेळी डोळे मिटतो, त्या वेळी श्वास घेताना जाणीव ऊर्ध्वभागात म्हणजे भ्रूमध्याशी आणि तिथून मस्तकमध्याशी, टाळूपाशी जाते. अशा प्रकाराने योगाभ्यास करायचा आणि निःशब्द, शांत, निर्वृत्तिक अशा या अवस्थेला जायचं तर 'ऊर्ध्वमुखे आळविला।' सोऽहं शब्दाचा नाद कसा प्राप्त झाला? तर, मनात नाममंत्र घेता घेता. त्या नामाच्या शब्दांचे मोठे उपकार आहेत,

शब्द हा बहुसार। उपकाराची राशी॥
 म्हणोनि चालविला। मागे येतील त्यासी॥
 मागोनि आली वाट। सिद्ध ओळीची तैसी॥
 तरले तरले गा। आणिकही विश्वासी॥
 वर्म ते एक आहे। दृढ धरावा भाव॥
 जाणीव नागवण। लागों नेदी ते ठाव॥
 म्हणोनि संग टाकी। सेवी अद्वैत भाव॥
 तुका म्हणे हाचि संतीं। मागे केला उपाव॥

भाव दृढ धरावा. म्हणजे ज्या वेळी साधना करतो त्या वेळी ज्याचं नाम आहे 'तो' किंवा ज्याचं ध्यान करतोय 'तो' तिथे प्रत्यक्ष आहे अशी त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव धरून ध्यान करणे किंवा नाम घेणे यालाच भाव म्हटलं आहे. अस्तित्वाची जाणीव नाही त्याला अभाव म्हणतात. हळूहळू वेगळेपणाची जाणीव काढून टाकावी. सगळ्या संतांनी हाच उपाय केलेला आहे; तूही हाच उपाय कर. मीही हाच उपाय केला असं स्पष्टपणाने तुकाराम महाराज सांगतात. योगातून जी निरंजन ज्ञानमय स्थिती प्राप्त झाली तिचं वर्णन करताना महाराज म्हणतात,

निरंजनीं आम्ही बांधियेलें घर। निराकारीं निरंतर राहिलों आम्ही॥
 निराभासीं पूर्ण झालों समरस। अखंड ऐक्यास पावलों आम्ही॥
 तुका म्हणे आतां नाहीं अहंकार। झालों तदाकार नित्य शुद्ध॥

जिथे अंजन म्हणजे अंधार नाही अशा ठिकाणी घर बांधलं. त्यामुळे आम्ही नित्य मुक्त झालो. केव्हातरी मुक्त व केव्हातरी बद्ध असं नाही. अशी ती अवस्था ज्या वेळी प्राप्त झाली, त्या वेळी ती अवस्था काही एकदम प्राप्त झाली नाही, एकेक अनुभव घेत घेत झाली हेही तुकारामांनी सांगितलं.

योगामध्ये पहिला अनुभव काय? तर पायाला मुंग्या येतात, शरीराची जाणीव जातच नाही, मनातले विचार जात नाहीत हा! पण असे अनुभव घेता घेता हे सगळे विचार जाताहेत, या जाणवा जाताहेत, हेही अनुभव

यायला लागतात; पण कट्टाने करायला मात्र लागतं. सगळं विश्व मावळेल
पण एका क्षणात नाही मावळणार. त्यावर तुकाराम महाराज म्हणतात,

अनुभवं अनुभव अवघाचि साधिला। तरी स्थिरावला मनु ठायीं॥
पिटूनियां मुसे आला अळंकार। दग्ध तें असार होऊनियां॥
एकचि उरलें कायावाचामना। आनंद भुवनामाजी त्रयीं॥
तुका म्हणे आम्ही जिंकिला संसार। होऊनि किंकर विठोबाचे॥

एका अनुभवानंतर दुसरा अनुभव, दुसऱ्या अनुभवाने तिसरा अनुभव!
प्रत्येक गोष्ट स्थिरावली पाहिजे. काही बाहेरचं ऐकू आलं तरी माझं तिकडे
लक्षच जाणार नाही, अशी स्थिती प्राप्त व्हायला पाहिजे. डोळे मिटल्यानंतर
एकाच ठिकाणी लक्ष ठेवीन व बाकीचे सगळे विचार सोडून देईन. एकाग्रता
ही मोठी कला आहे- ज्या ठिकाणी तुमची धारणा आहे, जिथे बुद्धी
ठेवायला पाहिजे तिथे तुम्ही ठेवू शकता; नको त्या ठिकाणापासून पूर्णपणे
काढू शकता; जो विषय चाललाय त्याच्याशी संलग्न राहू शकता. केवढी
तरी मोठी गोष्ट! म्हणून जीवनात भरीवता यायला हवी असेल, तर एकाग्रता
यायलाच पाहिजे. पाहिजे त्या ठिकाणी मन ठेवण्याची क्षमता निर्माण झाली
पाहिजे. ही क्षमता योगाने प्राप्त होते.

अनुभव घेता घेता अगदी 'शांत-निःशब्द' या अनुभवापर्यंत यायचं
आहे. ती स्थिती स्थिरावेल कशी? त्या स्थितीसाठी मी योग्य वेळ कशी
निवडेन? योग्य जागा कशी निवडेन? त्याकरिता शरीराची आवश्यकता काय
आहे? त्याला जास्त आहार दिला तर काय होतं? याचाही अनुभव असला
पाहिजे. जिभेवर कुठलीही चव असता कामा नये, पोट जड असता कामा
नये, गुलाबजाम जास्त खाऊन नंतर मग ध्यान करताना थोड्या डुलक्यांसह
'काय गोऽड ध्यान लागलं होतं' असं म्हणा हवं तर! पण ते ध्यान नाही.
म्हणून आतला अनुभव असा असला पाहिजे की, शरीराचा विसर पडेल.
तुकाराम महाराज म्हणतात- 'अनुभवे अनुभव अवघाची साधला। तरी
स्थिरावला मनु ठायी॥' मन एकेका ठिकाणी स्थिरावत एकेका अनुभवातून
जात असतं.

मुशीमध्ये धातूचा रस ओतून मूर्ती काढायची झाली तर ठोकावं लागतं. त्याप्रमाणे शरीररूपी मुशीमध्ये ज्ञानरूपी मूर्ती तयार होते पण शरीररूपी मुशीला ठोकावं लागतं. म्हणजे पायाला जरी मुंग्या आल्या तरी काही होत नसतं. त्याला तुम्ही खूप कष्ट देऊ नका, हवं तर खुर्चीवर बसा, खाली बसलात तर मऊ आसनावर बसा, पाठीला आधार घ्या, गुडघ्याखाली एखादी वस्त्राची घडी घ्या. शरीराची सर्व व्यवस्था नीट लावून द्या पण मग मात्र त्याचं चालवून घेऊ नका. त्याला कुठे ताणायचं आणि कुठल्या वेळी त्याचं चालवून घ्यायचं, हे अनुभवानेच कळतं. 'पिटूनिया मुसे आला अलंकार। दग्ध ते असार होऊनिया।' साधनेच्या अग्नीमुळे शरीरातील असार म्हणजे अशुद्धी दग्ध होऊन जाते. मग राहतं काय? 'एकचि उरले' - सर्व इंद्रियांना एकच उरलं! 'आनंद भुवनामाजी त्रयी' सगळ्या ठिकाणी आनंदच आहे अशा रीतीने. ही योगावस्था झाली आणि 'जिकला संसार!' भगवंतानीसुद्धा अर्जुनाला 'तस्मात् योगी भवार्जुन' असा आशीर्वाद दिला. अनुभव घ्यायचा असेल तर योगाच्या माध्यमातूनच घेता येईल.

नाम-ध्यान-योग

एकांतातलं नाम आणि ध्यान हे काही दोन वेगवेगळे मार्ग नाहीत. तुकारामांनीही या दोन गोष्टी कधी वेगवेगळ्या केल्या नाहीत. योग काय आहे हे समजून घेतलं आणि साधना करण्यासाठी 'नाम' हेच साधन केलं पण ते नाम जसं भक्तिभावाने घेतलं तसंच ते ध्यानयोगाचं आलंबन म्हणूनही एकांतात घेतलं. त्यांनी जर असं केलं नसतं तर ते असं म्हणालेच नसते की-

ध्यानी ध्याता पंढरीराया। मनासहित पालटे काया।।

येथें बोला कैंची उरी। माझें मीपण झाला हरि।।

चित्त चैतन्यां पडतां मिठी। दिसे हरिरूप अवघी सृष्टि।।

तुका म्हणे सांगो काय। एकाएकीं वृत्ति हरिमय।।

मनासहित काया पालटून जाते. शब्दांची काही आवश्यकता राहत नाही. माझा 'मी'ही 'हरी' झाला म्हणजे आता मी 'वेगळा' राहिलो नाही,

परमेश्वराशी एकरूप झालो. चित्त-चैतन्य ज्या वेळी एकरूप होतात ती हीच योग-भूमिका! एकनाथ महाराजांनीसुद्धा असंच म्हटलं आहे-

अवधेचि त्रैलोक्य आनंदाचे आता। चरणी जगन्नाथा ठेले चित्त।।

माय जगन्नाथ बाप जगन्नाथ। अनाथांचा नाथ जनार्दन।।

एका जनार्दनी एकपणे उभा। चैतन्याची शोभा शोभलीसे।।

वृत्ती कुठून उठते? मनातून उठते. मनातून वृत्ती उठून जाते कुठे? बाहेरच्या विषयापाशी जाते. त्या विषयाला धरून ती परत येते. पण चित्ताचं चैतन्य झालं की प्रत्येक वृत्ती ईश्वराचा स्पर्श घेऊनच उठते. त्यामुळे त्याला सगळं विश्वच परमेश्वराने व्यापलं आहे हे ज्ञान प्राप्त झालेलं असतं, ती त्याची अनुभूती असते. ती अनुभूती येण्याच्या अगोदरच्या ज्या स्थिती आहेत, त्या म्हणजे बोलावंसं वाटतं, सांगावंसं वाटतं, लोकांकडून कौतुक करून घ्यावंसं वाटतं. या स्थिती तुकाराम महाराजांनी नीट वर्णन केल्या आहेत. एके ठिकाणी ते म्हणतात-

देह निरसे तरी। बोलावया नुरे उरी।।

येर वाचेचें वाग्जाळ। अळंकारापुरते बोल।।

काचें तरी कढे। जाती ऐसे चित्त ओढे।।

विष्णुदास तुका। पूर्ण धनी जाणे चुका।।

जर देहभाव निरसला तर बोलायला काही उरत नाही. जणू काही त्या शब्दांना अलंकारांनी फुलवावं असे ते बोल आहेत. मग बोलतो केव्हा? तूप कढायला येतं तेव्हा त्याचा आधीचा आवाज अगदी कमी कमी व्हायला लागतो. तो कमी झाल्यानंतर घरातली बाई लक्ष देऊन तिथे उभी रहाते. नंतर ते पूर्णपणे कढलं का हे बघण्यासाठी ती थोडं पाणी शिंपडून बघते. हे बघते तेव्हा त्याची अवस्था बदललेली असते त्यामुळे ते पाणी स्वीकारित नाही. अशा रीतीने शुद्ध झालेलं मन अशुद्ध काहीही स्वीकारत नाही, फेकून देतं. पण जोपर्यंत ते कढत असतं तोपर्यंत अशुद्धी चालते आणि आवाजही तोवरच येतो. जे अर्धवट अवस्थेत असतात ते परमार्थासंबंधी फार बोलतात. कच्चं तूप कढत राहतं तसं! परमार्थात शांती हे ज्ञानाचं लक्षण आहे.

‘हा’ पूर्ण झाला की नाही ते ‘धनी’- परमात्मा जाणतो. परमार्थ हा अगदी सूक्ष्म विषय आहे. जेव्हा आपल्याकडे सांगण्याची भूमिका येईल त्या वेळी सर्व आपोआप सांगितलं जाईल. पण तसं होत नाही. माणसाला थोडं काही यायला लागलं की सांगावंसं वाटायला लागतं.

जे जे आपणासी ठावे। ते ते इतरांसी सांगावे। शहाणे करुनि सोडावे। अवघे जन।। -असं समर्थानी म्हटलं आहे. इतरांना शहाणं करायचं तर त्यासाठी प्रथम आपण शहाणं व्हायला पाहिजे की नको? पहिल्यांदा स्वतःला अनुभव यायला पाहिजे. इतरांना सांगताना पूर्ण ज्ञान झाल्यावरच सांगावं असा याचा अर्थ नाही. पण किमान, आपण फार शहाणे झालो आहोत असं समजू नये. सांगणं, प्रतिपादन ही साधना समजावी. त्यासाठी स्वाध्याय करावा आणि त्याचबरोबर नाम-ध्यान ही अंतरंग साधना सोडू नये. साधनेतून अनुभव यायला लागले आणि अनुभवाच्या भूमिकेतून बोलायला लागले, की त्या बोलण्याला एक विशेष सामर्थ्य प्राप्त होतं असतं. तशा प्रकारचं सामर्थ्य सर्व संतांमध्ये होतं. ते सूक्ष्मपणाने सांगूही शकत असत.

एकदा एका मठात ‘चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं’ मोठ्या सुरात चालू होतं. तिथे अशी साधना तासन् तास चालू होती. एकदा सहज अंबुराव महाराज त्या मठात गेले. ती साधना पाहिल्यावर त्यांनी त्या मठाधिपतींना विचारलं की, ‘शिवोऽहं, शिवोऽहं असं मोठ्यानं म्हणण्याने शिवोऽहं ही स्थिती प्राप्त होईल काय?’ ते प्रामाणिक असल्यामुळे त्यांच्या हे लक्षात आलं की असं करून प्राप्त होत नाही. तरी त्यांनी ते मान्य न करता, ‘तुमच्या गाडीची वेळ झाली, तुम्ही आता चला’ असं म्हणून अंबुराव महाराजांना निरोप दिला. अशी साधना करून ज्ञान प्राप्त होत नाही. चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं ही अनुभूती आहे. पण

महावाक्य उपदेश भला। परि त्याचा जप नाही बोलिला।

तेथीचा तो विचारचि केला। पाहिजे साधके।।

असं समर्थानी स्पष्ट म्हटलं आहे. ज्ञानी पुरुषाला सहज समजतं की ही उपासना कशी चालली आहे नि याला कुठे नेणार आहे. अशी उपासना

हा एक प्रकारचा जडत्वाचा भाग आहे. अशा प्रकारांनी मनाला बरं वाटतं. का? तर इतर काही करायला नको. नवीन काही करायला नको असतं; अशा प्रकारची जी अवस्था त्याला 'जडत्व' असं म्हणतात. प्रत्येक वस्तू आपली जी स्थिती असेल त्या स्थितीत राहण्याचा प्रयत्न करते. ती जर गतीमध्ये असेल, तर तिची जी गती असते त्या गतीत राहण्याचा ती प्रयत्न करते. यालाच जडत्व म्हटलं जातं.

कॅरमचा स्ट्रायकर सोंगट्यांच्या थप्पीवर मारला की खालची सोंगटी पुढे जाते व वरच्या तशाच खाली बसतात. तशा प्रकारांनी 'लोक मरमरो जाती वडिले गेली हे प्रचीती' तरीही आपल्याला काही वाटत नाही.

**मना पाहता सत्य हे मृत्यु भूमी। जिता बोलती सर्व ही जीव मी मी।
चिरंजीव हे सर्वही मानिताती। अकस्मात सांडूनिया सर्व जाती।**

एक प्रकारे जे मानसिक जडत्व असतं त्याला तुकारामांनी जोरदार धक्के दिले आहेत. वैशिष्ट्य म्हणजे त्या काळामध्ये महाराजांच्या जवळ अशी कोणीही व्यक्ती नव्हती की जी या पातळीला जाईल. केवळ भजन-पूजन करणारी माणसं बरीच असतात पण स्थूल क्रियात्मक पातळीच्या पलीकडे जावं आणि साक्षात्कार करून घ्यावा असं मात्र थोड्यांनाच वाटतं. ही झेप इतरांनाही घेता येईल; परंतु ते झेप घेण्याच्या भूमिकेतच नसतात. जे तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात ते आपल्यालाही साधू शकेल.

सूक्ष्मातून विश्वव्यापकत्व

सूक्ष्म परमार्थामध्ये न जाण्याची मनाची जी भूमिका असते तिला जडत्व म्हणतात. चांगल्या चांगल्या व्यक्तींनासुद्धा ही वृत्ती अध्यात्मामध्ये विलक्षण ताप देत असते. ती बुद्धी सूक्ष्मात जायला तयार नसते. ती त्यांना सहकार्य देत नाही. त्या बुद्धीला हालवावं असं त्यांना स्वतःला वाटत नाही. म्हणजे ही पराभूत मनोवृत्तीच आहे. अशी पराभूत मनोवृत्ती तुकारामांची कधीही झाली नाही. शेवटी त्यांच्या प्रत्येक उपासनेमध्ये इतका काही जिवंतपणा आला की त्यात ज्ञानच ओतप्रोत भरून राहिलं. त्यांच्या अर्चनभक्तीची उंची इतकी आहे की पूजा करायची आहे तर-

कासयाने पूजा करूं केशिराजा। हाचि संदेह माझा फेडी आतां॥
 उदकें न्हाणूं तरी स्वरूप तें तुझें। तेथें काय माझें वेचे देवा॥
 गंधाचा सुगंध पुष्पाचा परिमळ। तेथें मी दुर्बळ काय करूं॥
 फळदाता तूच तांबोल अक्षता। तरी काय अनंता वाहूं तुज॥
 वाहूं दक्षिणा तरी धातु नारायण। ब्रह्म तेचि अन्न दुजें नाहीं॥
 गातां तूं ओंकार टाळी नादेश्वर। नाचावया थार नाहीं कोठें॥
 तुका म्हणे मज अवघें तुझें नाम। धूप दीप रामकृष्णहरी॥

कशाने पूजा करू? उदकाने स्नान घातलं तर हे उदक तुझंच स्वरूप आहे. तुझ्या स्वरूपाने तुला कसं स्नान घालणार? गंधाला सुगंध तू प्राप्त करून दिला आहेस. पुष्पाचा परिमळ तुझा आहे. तुला एखादं फळ अर्पण करू तर फळदाता तूच आहेस. अन्न हेही ब्रह्मच आहे. टाळ्या वाजवून नाचावं म्हटलं तर तुझ्यावरच नाचल्यासारखं होतं. 'राम कृष्ण हरी' तुझं नाम आहे तशी धूप-दीपसुद्धा तुझीच नामं आहेत. म्हणजे 'तीर्थ विठ्ठल, देव विठ्ठल, देवपूजा विठ्ठल' अशा प्रकारांनी सर्व काही परमात्माच आहे. जशी ती जनाबाई-

देव खाते देव पिते। देवावरी मी निजते॥
 देव देते देव घेते। देवा संगे व्यवहारिते॥
 देव येथे देव तेथे। देवाविण नाही रिते॥
 जनी म्हणे विठाबाई। सबाह्य अंतरी भरुनि राही॥

ही ज्ञानाची अवस्था आहे पण ती योगातून साकार झाली आहे.

ज्योत पहा झमकली। काय सांगू तिची बोली॥
 प्रवृत्ती आणि निवृत्ती। लीन होती तिच्या चरणी॥
 परा पश्यंती मध्यमा। वैखरीची झाली सीमा॥
 चारी वाणी कुंठित झाली। सोऽहं ज्योती उभारली॥
 ज्योत परब्रह्मी जाणा। जनी म्हणे निरंजना॥

योगाच्या याच भूमिकेतून सगळे संत अशा निरंजन अवस्थेला गेलेले होते. नाम-ध्यान योग जर आचरला नाही तर एकरूपता ही केवळ भावना

किंवा विचार या पातळीवर राहते. अनुभूतीच्या पातळीवर येत नाही. सर्व संतांनी नामाच्या आलंबनाने योगसाधना केलेली दिसते. बरेच चांगले भक्त आम्ही नाम घेऊ पण योग करणार नाही, डोळे मिटून ध्यान करणार नाही, अशा हट्टाने स्वतःचं नुकसानच करून घेत असतात. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर महाराज हे तर योग परंपरेतलेच होते, पण त्यांच्यापासून नामदेव महाराज, जनाबाई, गोरकुंभार, तुकाराम महाराजांपर्यंत आणि पुढेही बहिणाबाई, निळोबाराय या सर्व संतांनी योगसाधना केली होती हे त्यांच्या वाड्मयावरून स्पष्ट दिसतं. भक्तिप्रेम या नावाखाली संतांच्या वाड्मयातला योग झाकण्याचा प्रयत्न तरी करू नये. इतरांची तरी वाट अडवू नये. संसारी माणसांसाठी योग नाही, असं म्हणणंही योग्य नव्हे. ही आत्मवंचना आहे कारण आपले प्रिय असे बहुतेक संत संसारी होते. ऋषी-मुनी संसारी होते. हठयोगावर संतांनी जोर दिला नाही पण अष्टांगयोग मात्र नक्कीच आचरला. या योगात नाममंत्राच्या साहाय्याने मन चैतन्यात विलीन होतं. त्या सुखमय अवस्थेचं वर्णन करताना संत गौरा कुंभार म्हणतात,

कवण स्तुती करू कवणिया वाचे। ओघ संकल्पाचे गिळले चित्ते।।

वाचेने जर स्तुती करायची असेल तर कुठल्या वाचेने करू? वैखरीने करू, मध्यमेने करू, पश्यंतीने करू का परेने करू? वाचेने स्तुती करायला संकल्प तर पाहिजे. संकल्पच नाहीत! 'संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः।' असे सगळे संकल्प निघून गेलेले आहेत.

मन हे झाले मुके, मन हे झाले मुके। अनुभवाचे हे सुखे हेलावले।।

- मन अनुभवसुखावर हेलावत आहे.

दृष्टीचे पाहणे परतले मागुती। राहिली निवांती नेत्रपाती।।

म्हणे गौरा कुंभार मौन्य सुख घ्यावे। जीवे ओळखावे नामयासी।।

'नामा'ला व 'नामी'ला जिवाने ओळखावं; याच अनुभूती सगळ्या संतांना आल्या आहेत. या अनुभूती घेताना त्यांनी नामस्मरण कुठेही सोडलं नाही, त्यांनी नाम घट्ट धरून ठेवलं!

धरी रे मना विश्वास या नामी। अखंड रामनामी ओळख धरी॥
जप करी ऐसा अखंड खंडेना। अखंडित मना होय जागा॥
नामा म्हणे मना होई रामरूप। अखंडीत जप सोऽहं सोऽहं॥

सर्व संतांनी नामच साधन केलं आणि त्यामध्ये योगाची भूमिकाही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. ज्ञानाची प्रकट अवस्था त्यांना योग भूमिकेमधून प्राप्त झाली, तर्काने प्राप्त झालेली नाही. ज्ञानाची भूमिका प्राप्त झाल्यावर हे विश्वचक्र कसं भासतं ते तुकारामांनी सुंदर रीतीने वर्णन केलं आहे-

क्षरला सागर गंगा ओर्धीं मिळे। आपणचि खेळे आपणाशीं॥
मधील ते वाव अवघी उपाधि। तुम्हां आम्हां मधीं तेचि परी॥

सागराची वाफ होते आणि वाफेची पुन्हा गंगा होते, गंगा पुन्हा सागराला येऊन मिळते. त्याप्रमाणे ईश्वरापासून सर्व जगत् निर्माण होतं आणि पुन्हा ईश्वराकडे जातं. मधलं सारं, नाम-रूप वगैरे उपाधी आहेत.

घट मठ झाले आकाशाचे पोटीं। वचनेंचि तुटि तेथेंचि तें।
तुका म्हणे बीजे बीज दाखविलें। पत्र पुष्प आलें गेलें वायां॥

घटातलं आकाश, मठातलं आकाश आणि मठाबाहेरचं आकाश सगळी एकच आहेत. 'शरण येणे' या गोष्टीवर भाष्य करित असताना ज्ञानेश्वरांनी म्हटलं आहे-

घटाचेनि नाशे गगनी गगन प्रवेशे। मज शरण येणे तैसे ऐक्य करी।

देहरूपी घटामध्ये असलेलं चैतन्य विश्वरूपी चैतन्याला जोडलेलंच आहे. धूर जसा आकाशाला जाऊन मिळतो असं दिसतं तसं आकाश काही घट फुटल्यावर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणच्या आकाशाला जाऊन मिळत नाही. ते प्रथमपासूनच मिळालेलं असतं. त्याच्यासाठी घट फुटण्याचीही आवश्यकता नाही. घट-भावना निघून जाण्याची आवश्यकता आहे. 'मी चैतन्य आहे' या बोधावर येणं याला ज्ञान-भूमिका असं म्हणतात. विश्वगत चैतन्यच आहे ते. म्हणजे बीजापासून प्रवास कुठे आहे, तर बीजाकडे आहे. त्याप्रमाणे या उपाधीतून संसार येतो-जातो. मूळ बीज परमात्माच आहे. ते मात्र कुठे जात नाही. त्याच्यापासून विश्वाची उत्पत्ती होते, पुन्हा विश्व त्याच्यामध्येच

सामावलं जातं. हा जो मधला काळ आहे, ज्याच्यात आपण वावरत असतो, तो अत्यल्प आहे. त्या काळामध्ये तदाकार होण्याची अनुभूती घ्यायची असेल तर तो मार्ग सर्व संतांनी मोठ्या प्रेमाने सांगितला आहे. त्यासाठी अनुभव घ्यायला पाहिजे. तो अनुभव घ्यायचा असेल तर सोपा मार्ग सांगितला. 'एक तत्त्व नाम दृढ धरी मना।' या अवस्थेला येण्यासाठी उपदेश केलेला आहे. प्रत्येक वेळी त्यांनी स्वतःला पारखून बघितलं आहे. सहज प्राप्त होत नाही हे पुन्हापुन्हा सांगितलं आहे. मात्र जेव्हा प्राप्त झालं तेव्हा-

आनंदाच्या कोटी। सांठवल्या आम्हां पोटीं॥
 प्रेमे चालिला प्रवाहो। नामओघ लवलाहो॥
 अखंड खंडेना जीवन। राम कृष्ण नारायण॥
 थडी आहिक्य परत्र। तुका म्हणे समतीर॥

अशा अवस्थेला ते योगाच्या भूमिकेतून आले. समाजात कसं वागावं, संतं कसे असतात, गुरू कसे असतात, गुरू कसे नसतात, सज्जन-साधू कसे असतात, काय करावं आणि काय करू नये यांबाबत समाजाला संतांनी नेहमीच सावध केलं आहे. तुम्ही निश्चितपणाने काय करा हेही ते सांगतात-

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश। नका करूं नाश आयुष्याचा॥
 सकळांच्या पायां माझे दंडवत। आपुलालें चित्त शुद्ध करा॥
 हित तें करावें देवाचे चिंतन। करुंनिया मन एकविध॥
 तुका म्हणे हित होय तो व्यापार। करा काय फार शिकवावें॥

दोन्ही बाजूंनी हित होईल असं वर्तन तुम्ही करा. एकांतात नामाच्या आधाराने देवाशी एकरूपता अनुभवावी. व्यवहारात कल्याण होईल असं वागावं. सत्य-न्याय-नीती यांच्या मार्गाने चालताना देवाचं अनुसंधान ठेवावं. याने सर्व जीवन देवप्रधान म्हणजे प्रकाशमय होईल. या ज्ञानाच्या अवस्थेचं दर्शन तुकाराम महाराजांच्या जीवनातून घडतं.

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

धर्मोपदेशक तुकाराम

आम्ही वैकुंठवासी। आलों याचि कारणासी॥
बोलिले जे ऋषी। साच भावें वर्ताया॥
झाडू संतांचे मारग। आडरानीं भरलें जग॥
उच्छिष्टाचा भाग। शेष उरला तो सेवू॥
अर्थे लोपलीं पुराणें। नाश केला शब्दज्ञानें॥
विषयलोभीं मनें। साधनें बुडविलीं॥
पिटूं भक्तीचा डांगोरा। कळिकाळासी दरारा॥
तुका म्हणे करा। जयजयकार आनंदे॥

तुकाराम महाराज म्हणतात, 'आम्ही वस्तुतः वैकुंठवासी, म्हणजे परमेश्वराच्या राज्यातले आहोत. इथे येण्याचं कारण असं आहे की ऋषी जे बोलले त्याप्रमाणे खरंखुरं वर्तन करून दाखवायचं होतं. ऋषींनी हे अध्यात्मशास्त्र संशोधन करून प्रकट केलं, त्यासाठी आपलं सारं जीवन वेचलं, अनेक प्रयोग आपल्या स्वतःवर केले, आपल्या कुटुंबावर केले आणि 'असं केल्यामुळे जीवन धन्य होतं,' असं सांगितलं. परंतु ऋषींनी सांगितल्याप्रमाणे वर्तन करणारे आदर्श समाजात फार राहिले नाहीत. बोलणारे खूप असतात, शास्त्र वाचून सांगणारेही असतात पण तसं वागून दाखवणारे मात्र खूप कमी असतात. आम्ही तसं वर्तन करून दाखवण्यासाठी म्हणून इथे आलो आहोत.' संतांच्या वतीने तुकाराम महाराज बोलत आहेत म्हणून 'आम्ही' असं आदरार्थी बहुवचन वापरलं आहे. त्यात आत्मगौरव व्यक्त करायचा नसून संतपरंपरेचा गौरव प्रकट केला आहे.

'झाडू संतांचे मारग।' संत ज्या मार्गावरून चालून गेले, ती छोटीशीच वाट असते. संतांच्या पाठीमागून एका टप्प्यापर्यंत तरी समाज जाऊ शकत असेल ना! पण समाजाने संतांना एकटंच सोडून दिलं कारण तशा प्रकारे चालणं हे प्रत्येकाच्या क्षमतेत नसतं. संतांना दुरून पाहण्यातच लोकांना आनंद

वाटतो. महाराज, स्वामी, बाबा किती मोठे होते, ज्ञानेश्वर महाराज किती मोठे होते, याचं कौतुक माणसाला नेहमी एवढ्यापुरतंच असतं. त्या संतांच्या पाठीमागून चालण्याची त्याला इच्छा असली तरी काही गोष्टी त्याला सोडवत नाहीत. त्यामुळे संतांचं जीवन वेगळं, आपलं जीवन वेगळं असं होऊन जातं. केवळ त्यांच्या मोठेपणाचं कौतुक आमच्या मनात राहतं. प्रत्यक्ष अनुभूती यायला पाहिजे असं जरी वाटत असलं तरी आपण तसेच्या तसे चालू शकत नाही. एखाद्या वाटेवर फार दिवस लोक न गेल्यामुळे गवत उगवतं, पालापाचोळा येऊन जमतो आणि ती झाकल्यासारखी होते, त्याप्रमाणे संत ज्या वाटेने गेले त्या वाटेवरून फारसे लोक चालले नसल्यामुळे त्यांचे मार्ग किमान दिसण्याएवढे तरी स्वच्छ आणि स्पष्ट केले पाहिजेत. त्या वाटेवर नको ते काही पडल्यामुळे ती नीट दिसतसुद्धा नाही, त्यासाठी तुकाराम महाराज म्हणतात, 'झाडू संतांचे मारगा' - की याच मार्गाने जायचं आहे. 'आडरानी भरले जग' ती वाट नीट माहीत नसल्यामुळे लोक कुठल्यातरी अयोग्य मार्गांनी कुठेतरी भलतीकडेच जातात. योग्य ठिकाणी शक्ती, बुद्धी न लावल्यामुळे त्यांचे ते कष्ट वाया जातात.

'उच्छिष्टाचा भाग, शेष उरला तो सेवू।' संतांच्या उच्छिष्टाच्या भागाचं सेवन करावं म्हणजे पुण्य लागतं असं म्हटल्यानंतर बऱ्याचदा संतांच्या ताटामध्ये जेवणारे लोक आहेत. हा भावनात्मक भाग आहे. पण 'व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' असं म्हटलेलं आहे याचा अर्थ व्यासांनी सर्व जग तोंडात घालून बाहेर काढलं होतं की काय? त्याचा अर्थ असा नसून, जगातल्या सर्व मूलभूत तत्त्वांबद्दल ते बोललेले आहेत, त्यांच्या मुखातून ते बाहेर पडलं म्हणून ते त्यांचं 'उच्छिष्ट' आहे. संत बोलून गेले, ते त्यांचं उच्छिष्ट. ते सेवन करणं म्हणजे ते आचरणात आणणं. ते शेष उरलं म्हणजे राहून गेलं म्हणून उच्छिष्टाचा भाग शेष उरला, 'तो सेवू!' त्याचं सेवन करणं उरलं आहे, ते करू. सेवन करण्यामागे सेवा हाही एक भाग आहे. 'शुद्धचर्या हेचि संतांचे पूजना' असं तुकाराम महाराजांनी म्हटलेलंच आहे. त्यांच्या मार्गावरून चालणं हीच त्यांची सेवा.

पुराणातील अर्थसौंदर्य

‘अर्थे लोपली पुराणे’- पुराणात ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांना काही अर्थसौंदर्य आहे. पण आपल्यापाशी ते पाहण्याची दृष्टी नाही. पुराणात मोठ्या गोडव्याने काही गोष्टी सांगितल्या आहेत. उपमन्यूने हट्ट केला म्हणून देवाने त्याला क्षीरसिंधू दिला. आता क्षीरसिंधू कसा असेल? असेल तर तो नासणार नाही का? कारण दुधाचा सागर नासणारच काही झालं तरी! क्षीर याचा अर्थ अमृत असाही आहे. अमृताचा सागर दिला. असा सागर कोण आहे तर भगवंतच! म्हणजे त्याला क्षीरसिंधू दिला याचा अर्थ अमृततत्त्वाची म्हणजे परमात्मतत्त्वाची प्राप्ती त्याला झाली हा त्याचा लाक्षणिक अर्थ आहे. आपण वाच्यार्थाने घेतो तेव्हा डोळ्यांसमोर क्षीरसिंधू म्हणजे दुधाचा सागर उभा राहतो आणि मग हे वास्तवात काही जमत नाही. म्हणून पुराणांमध्ये जे सांगितलं आहे त्याला काही अर्थ आहे; त्या प्रत्येक गोष्टीतून काही शिकवलेलं आहे; त्यातून आपल्याला तात्पर्य घ्यायचं आहे हे विसरून आपण फक्त निरनिराळ्या कथांमध्ये रमतो.

अनेक सुंदर सुंदर कथांपैकी मला ‘श्रीकृष्णतुलेची’ कथा आठवते. ती कथा खूप छान आहे. सत्यभामेला नारदांनी सांगितलं, की श्रीकृष्णांनी पारिजातकाचं झाड तुझ्या अंगणात लावलं आहे पण त्याची फुलं कुठे पडतात ते बघ! नारदच ते! झालं! सत्यभामा रागावली. नारद म्हणाले, ‘तुला रुक्मिणीपेक्षा श्रेष्ठ व्हायचं आहे का? मग जगात सर्वात मोठं दान देणारी व्यक्ती श्रेष्ठ असते तर तू जगातलं सर्वात मोठं दान कर!’ ती म्हणाली, ‘कुठलं?’ तर ते म्हणाले, ‘तू श्रीकृष्णाला दान कर!’ त्यावर ती म्हणाली, ‘मी जगातली सर्वात श्रेष्ठ व्यक्ती होणार, रुक्मिणीपेक्षा श्रेष्ठ होणार. मी हे दान कोणाला करू?’ नारद तिला म्हणाले, ‘मलाच दान कर!’ आणि त्यांनी लगेचच उदक सोडून दान करून घेतलं. श्रीकृष्णाला नारदांना दान केल्यावर श्रीकृष्ण नारदांच्या पाठीमागे चालू लागले. श्रीकृष्णाच्या इतर स्त्रियांना ते समजले. ‘तो फक्त तिचाच पती नाही, आमचाही पती आहे. त्याचं दान करण्याचा अधिकार तिला एकटीला नाही’ असा हा ‘लीगल पॉइंट’ त्यांनी सरकारी खात्याप्रमाणे नंतर काढला. एखाद्या स्त्रीला तिच्या मानसिक कमकुवतपणातून जर भरीला पाडलं तर ती नवऱ्याचं दान करायलासुद्धा

तयार होईल, हा पहिला भाग झाला. नारद म्हणाले, 'मी श्रीकृष्णाला सोडून देतो. पण मला याच्या वजनाइतकं सोनं मिळालं पाहिजे!' म्हणून सुवर्णतुला केली. यात दुसरी गोष्ट सांगितली आहे की जो भिक्षुक वृत्तीचा असतो तो भिक्षेच्या बदल्यात देवालासुद्धा सोडायला तयार होतो. सुवर्णतुला करताना त्याच्या सर्व राण्यांचे सर्व अलंकार टाकूनसुद्धा तुला काही समतोल होईना. परंतु रुक्मिणीने जेव्हा भक्तीचं प्रतीक असलेलं तुळशीचं पान त्या पारड्यात टाकलं तेव्हा पारडं खाली आलं. पारडं खाली आल्यावर सगळ्या राण्यांना वाटलं की आता जास्ती कशाला द्या! म्हणून सर्व राण्यांनी आपापले सर्व दागिने काढून घेतले. सगळे दागिने काढून झाल्यावर एका पारड्यात श्रीकृष्ण आणि एका बाजूला तुळशीचं पान एवढंच राहिलं. दागिन्यांच्या बाबतीत बायकांचं मन इतकं गुंतलेलं होतं की ते दिलेले आहेत तरी पण ते माझे आहेत ही भावना गेलेली नव्हती, म्हणून दान पूर्ण झालं नव्हतं. जोपर्यंत एखादी गोष्ट आपण देतो तेव्हा त्यातील माझेपण पूर्ण नष्ट झाल्याशिवाय दान पूर्ण होणारच नाही, हेही लक्षात आणून दिलं आहे. शेवटी नारद म्हणाले, 'कृष्णा, नेहमीप्रमाणे तू मला फसवलंस. माझ्या हातात केवळ तुळशीचं पान आलं.' त्यावर श्रीकृष्ण म्हणाले, 'तुला तेच योग्य आहे. कारण भक्ताजवळ भक्ती सोडून दुसरं काही नसावं. जर का वित्त जवळ राहिलं तर त्याचं चित्त भ्रमू शकेल. मी तुला योग्य तेच दिलेलं आहे.'

अशा अनेक सुंदर तात्पर्य कथा पुराणांमध्ये असूनसुद्धा त्यांचा भावार्थ लक्षात न घेतल्याने तो लुप्त होऊन नुसतं शब्दज्ञान राहिलं म्हणून महाराज म्हणतात, 'अर्थे लोपली पुराणे। नाश केला शब्दज्ञाने।' परमार्थ ही काही लोकांची आध्यात्मिक करमणूक असते. हा मनोरंजनाचा विषय नसून 'मनोजयाचा' मार्ग आहे हे माणसं जेव्हा विसरतात त्या वेळी त्यांची स्वतःचं मनोरंजन करण्याची प्रवृत्ती होते- 'नाश केला शब्दज्ञाने।' यापेक्षा 'विषय लोभी मने। साधने बुडविली।' कशाला करायचं साधन? 'साधना वगैरे काही नको, आम्ही तुमचा भार घेतो' असं ढोंगी गुरू शिष्यांना सांगतात. म्हणून एकाने असं म्हटलं आहे की 'बहवो गुरवो लोके शिष्यवित्तापहारकाः।' जगामध्ये असे अनेक गुरू आहेत की ते शिष्याचं वित्त हरण करतात. 'क्वचित् तत्र दृश्यन्ते शिष्यवित्तापहारकाः।' पण शिष्याच्या चित्तातला ताप

हरण करणारे गुरू मात्र क्वचितच मिळतात. समर्थ सांगतात, 'शिष्यास न लाविती साधना। न करविती इंद्रियेंदमन। ऐसे गुरू अडक्याचे तीन। मिळाले तरी त्यजावे।' म्हणून 'विषयलोभी मने' असलेल्यांनी आपण स्वतः साधना तर नाहीच केली पण इतरांचीही साधना बुडवली.

'पिटू भक्तीचा डांगोरा। कळिकाळासी दरारा।' भक्ती म्हणजे ईश्वरतत्त्वाशी एकरूपता. त्यामुळे मी मर्त्य नाही अशा भूमिकेत माणूस जातो. अमृततत्त्वाची प्राप्ती त्याला होते. त्यामुळे देह गेला तरी मी जाणार नाही या भूमिकेत तो राहतो. त्या वेळी त्याला कळिकाळाचा धाक न पडता याचा धाक कळिकाळाला पडतो. 'कळिकाळासी दरारा। तुका म्हणे करा। जयजयकार आनंदे।' असा आनंदाने जयजयकार केव्हा करता येतो? जेव्हा पोटात भय, आसक्ती नसते तेव्हा!

रामकृष्ण दोन मैत्रिणींची कथा सांगत असत. एक मैत्रीण बऱ्याच दिवसांनी भेटल्यावर दुसरी तिला आनंदाने आपल्या घरी घेऊन गेली. पहिली जिच्या घरी गेली तिचा स्वेटर विणण्याचा व्यवसाय होता. लोकरीचे गुंडे इकडेतिकडे पडलेले होते. गप्पा झाल्या. ती आतून चहा-पोहे आणायला गेली. जेव्हा ती आत गेली तेव्हा हिच्या मनात असं आलं की एखादा गुंडा आपण घ्यावा. तिने एक लोकरीचा गुंडा घेऊन आपल्या काखेत लपवला. स्त्रियांची एक विशेष नजर असते. काय गेलं हे त्यांना लगेच कळतं. २०-२५ चमचे असले आणि एक गेला तरी त्यांना ते कळतं. तशा प्रकाराने आतून यजमानीण आल्या आल्या तिच्या लक्षात आलं की काहीतरी गडबड झाली आहे. पण ती म्हणाली, 'आपण चहा वगैरे पिऊ आणि लहानपणी दोघी कशा नाचायचो तसे नाचू या!' म्हणून ती नाचू लागली, नाचताना ती दोन्ही हात वर करून नाचू लागली पण जिने गुंडा लपवला होता ती एकच हात वर करून नाचू लागली. त्यावर ती म्हणाली, 'आपण पूर्वी कसं दोन्ही हात वर करून नाचत होतो तसं तू का नाही नाचत?' गुंडा लपवलेली म्हणाली, 'नाही, आता मला एकच हात वर करून नाचता येतं.' कारण, 'गुंडा लपवलेला होता'. जोपर्यंत कुठल्याही प्रकारची आसक्ती अंतःकरणात आहे तोपर्यंत हात वर करून अंतःकरणपूर्वक नाचता येणार नाही.

‘तुका म्हणे करा जयजयकार आनंदे’- आसक्ती, भीती, चिंता या गोष्टी सोडल्याशिवाय आनंदाचा जयजयकार करता येणार नाही. ‘ही अवस्था केव्हा प्राप्त होईल?’ ते सांगताना एक धर्मोपदेशक तुकाराम उभा आहे, व सांगतो आहे की हे असं असं तू कर. पण हे सगळं स्वतः करून झाल्यानंतर, स्वतः अनुभवल्यानंतर त्यांनी सांगितलं.

दैववान माणूस

‘सदैव तुम्हा अवघे आहे हात पाय चालायला। मुखी वाणी कानी कीर्ति डोळे मूर्ति देखाया।’ तुम्ही हे सगळं बोलू शकता, ऐकू शकता, पाहू शकता हे काय कमी आहे? ‘अंध बहिर ठकली किती। मुकी होती पांगुळ।’ अंध, मुकी, बहिरी, पांगळी या लोकांना जीवनातील कित्येक गोष्टी करता येत नाहीत, काही आनंदांना त्यांना मुकावं लागतं. तसं तुझं नाही. त्यामुळे आता जे काही साधायचं आहे ते तू साधू शकतोस. ‘घरा आगी लावुनि जागा। न पळे तो गा वाचेना।’ शरीररूपी घराला जन्मतःच आग लागलेली आहे. त्यामुळे समजून घे. या शरीररूपी घराशी बुद्धी निगडित करणं म्हणजे त्या घरात नुसतं राहणं आहे. त्याच्या पलीकडे असलेल्या तत्त्वाशी बुद्धी निगडित करायला हवी.

बुद्धीचे वैभव अन्य नाही दुजे। एका केशीराजे सकळ सिद्धी।।

ऋद्धीसिद्धी निधी अवधीच उपाधी। जंव त्या परमानंदी मन नाही।।

ज्ञानदेवा रम्य रमले समाधान। हरिचे चिंतन सर्वकाळ।।

अशा प्रकारची जी बुद्धी आहे ती ईश्वरतत्त्वाशी जोडली गेली तरच कृतार्थता प्राप्त होते. पण बुद्धी जर शरीररूपी घराशीच सतत जोडली गेली तर त्या घरात राहून जे मुख्य साधायचं ते तर साधलं जाणार नाहीच आणि घराला आग तर लागलेलीच आहे. पळाला नाहीस तर वाचणार नाहीस म्हणजे जर मन, बुद्धी वेगाने शरीरापासून सोडवून घेऊन चैतन्याशी जोडली नाहीस तर, ‘मी मरणारं, जाणारं-येणारं शरीर नाही, मी अमर आत्मस्वरूप आहे’ हा बोध तुला होणार नाही. ‘तुका म्हणे जागा हिता। काही आता आपुल्या।।’

हे समजल्यानंतर तरी स्वतःचं काही हित साधून घे. हित कशाने होतं? त्यावर ते म्हणतात, 'चित्त शुद्ध केल्याने हित होतं.'

'आता तरी पुढे हाचि उपदेश। नका करू नाश आयुष्याचा। सकळांच्या पाया माझे दंडवत। आपुलाले चित्त शुद्ध करा।' चित्त शुद्ध कसं करायचं? 'हित ते करावे देवाचे चिंतन। करुनिया मन एकविध।' मन एकाग्र करून देवाचं चिंतन केल्याने चित्त शुद्ध होतं. आणि बाह्य जीवनामध्ये 'तुका म्हणे लाभ होय तो व्यापार। करा काय फार शिकवावे।।' या दोनच गोष्टी आहेत. बाह्य जीवनात चांगलं वागावं, स्वतःचा लाभ, इतरांचं हित होईल असं वागावं. यामुळे काय होईल तर सार्थक होईल. आपल्याप्रमाणेच जगाच्या हितासाठी उत्तम कर्म केल्याने, केवळ ऐहिक उन्नतीतच मन घातल्यामुळे कदाचित माणसाला असं वाटू शकतं की खूप छान सार्थक झालं जीवनाचं. मग एक बंगला बांधून त्याला 'सार्थक' असं नाव देतात. तथपि असं नाव दिल्यामुळे जीवनाचं सार्थक होईल असं नक्की म्हणता येणार नाही. म्हणून केवळ ऐहिक उन्नती आणि त्याने सर्व काही साधलं असं समजणं हा भ्रम आहे. तुकाराम महाराजांनी एका अभंगात खूप सुंदर रीतीने मांडलं आहे-

लंकेमाजी घरे किती तीं आइका। सांगतसे संख्या जैसी तैसी॥

पांच लक्ष घरें पाषाणांचीं जेथें। सात लक्ष तेथें विटेबंदी॥

कोटी घरें जेथें कांशा आणि तांब्याचीं। शुद्ध कांचनाचीं सप्त कोटी॥

तुका म्हणे ज्याची संपदा एवढी। सांगाते कवडी गेली नाहीं॥

एवढी संपदा होती तरी रावण मरताना बरोबर कवडीसुद्धा घेऊन जाऊ शकला नाही. आता खरंच इतकी घरं होती का? इतकी कशी असतील? वगैरे प्रश्न मनात आणणं याला अभ्यास म्हणत नाहीत. त्यातलं मर्म ग्रहण करणं याला 'अभ्यास' म्हणतात. थोडक्यात, खूप धनसंपत्ती असून तो काहीही घेऊन जाऊ शकला नाही. या संबंधात एक हिंदी शेर आहे. 'जिंदगी में कमाया खूब क्या हिरे क्या मोती। क्या करूँ यारो, कफन में ज़ेब नहीं होती।' काही घेऊन जाता येत नाही, तरी काही माणसांना असं वाटतं की कफनमध्ये ठेवलं तर कुठेतरी बरोबर येईल.

एक पाद्री होता व त्याचे तीन मित्र होते. एक शिक्षक, एक डॉक्टर, एक वकील होता. एकदा त्याला असं वाटलं की आपण काही दिवसांत मरणार. म्हणून त्याने आपल्या मित्रांना सांगितलं की 'माणूस मेल्यानंतर त्याचं काय होतं ते मी जन्मभर सांगत आलो पण मला ते नक्की माहित नाही. कफनमध्ये कोण कोण काय काय ठेवत असतो! मी तुम्हाला दहा दहा हजार डॉलर देतो. ते तुम्ही तिथे ठेवा. कदाचित लागले तर उपयोगी येतील.' त्यानंतर काही दिवसांनी तो गेला. प्रत्येकाने तिथे काही काही ठेवलं. सगळं झाल्यावर हे तिघे मित्र जेव्हा एकत्र भेटले तेव्हा त्यांच्यातला जो शिक्षक होता तो हाडाचा गरीब शिक्षक होता. त्यामुळे तो म्हणाला, 'त्याने जेवढे पैसे मला दिले होते त्यातले साडेसात हजार डॉलर मी तिथे ठेवले आणि अडीच हजार डॉलर मी शाळेच्या कामासाठी वापरणार आहे. कारण तिथे पैसे ठेवून कोणाला त्याचा उपयोग होणार नाही असं मला वाटलं.' डॉक्टरने सांगितलं की 'पाच हजार डॉलर मी तिथे ठेवले व पाच हजार डॉलर दवाखान्याच्या कामाला मी वापरणार आहे.' 'मलाही कन्फेशन द्यायचंय,' वकील म्हणाला, 'मी त्याला तुमच्यासारखं फसवलं नाही. मी दहा हजार डॉलरचा चेक तिथे ठेवून पैसे माझ्या बँकेत भरलेले आहेत. तो केव्हाही तो चेक वटवू शकेल.' या सगळ्याला 'तीव्र बुद्धी' असे म्हणतात, 'शुद्ध बुद्धी' म्हणत नाहीत. या प्रसंगी शास्त्रीय दृष्टीने आलेली शुद्ध बुद्धी असती तर सगळे पैसे लोककल्याणासाठी वापरले असते आणि त्यासाठी पर्याय शोधणंही केलं नसतं.

थोडक्यात म्हणजे शरीर व त्याला लागलेला संसार यांचा शेवट होणारच आहे आणि त्याचा विचार आपल्या मनात असला पाहिजे. 'ऐहिक उन्नती करू नका, सारखा मरणाचा विचार करा', हे अनैसर्गिक आहे. 'मरणाचे स्मरण असावे। हरिभक्तीस सादर व्हावे।' याचा अर्थ सारखं मरणाचं स्मरण करा असा नाही, हरीचं स्मरण करा. मरणाचं स्मरण कुठेतरी असू द्यावं, की मी हे करतो आहे ते केव्हातरी संपणार आहे.

ऐहिक वैभव, ऐहिक प्राप्ती हे सर्व मिळवायचं आहे. ते मी मोठ्या आवडीने मिळवतोही आहे. संसारही मोठ्या आवडीने करतो आहे. पण हे शाश्वत नाही. याच्या पलीकडे असलेलं काही शाश्वत तत्त्व आहे आणि

त्याच्याशी माझा अन्योन्य संबंध आहे. मी ते निश्चितपणे समजून घेण्याचा, तसे होण्याचा प्रयत्न या जन्मात करणार आहे. ती अवस्था प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न कसा करावा याचा विचार केला पाहिजे.

सावधान

क्षणक्षणा हाचि करावा विचार। तरावया पार भवसिंधु।।

नाशिवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान।।

समर्थाप्रमाणे हा सावधान शब्द तुकाराम महाराजांनी वापरला आहे. आयुष्य काळाने खाल्लेलं आहे आणि उरलेलंही त्याच्या तोंडीच आहे; मग काय करावं? तर

संतसमागमीं धरावी आवडीं। करावी तांतडी परमार्थीं।।

तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें। नये डोळे धूरें भरूनि राहों।।

जगामध्ये धुक्यामुळे दुसरं काही दिसत नाही तसा तुझ्या डोळ्यांमध्ये इहलोकीच्या व्यवहाराचा धूर भरलेला आहे. त्यामुळे ज्या अधिष्ठानावर हा व्यवहार चालू आहे त्या देवाकडे तुझं लक्ष राहत नाही. असा राहू नको. साधनेचा अग्नी प्रदीप्त कर म्हणजे धूर निघून जाईल आणि ईश्वरतत्त्व स्वच्छ दिसेल.

घ्यारे भाई घ्यारे भाई। कोणी कांहीं थोडें बहु।।

येच हाटीं येच हाटीं। बांधा गांठीं पारखून।।

या हाटी, कसंतरी काहीतरी गाठीला बांधून घेऊ नका, पारखून घ्या. हाट म्हणजे बाजार. आयुष्याच्या बाजारात जे घ्यायचं ते तुम्ही पारखून घ्या. बेकन नावाच्या तत्त्वज्ञाने म्हटलंय, 'In this mortal fair, only profit is God.' नाशवंत अशा या जत्रेमध्ये नफा हा फक्त देवच आहे. हेच समर्थ म्हणतात-

हाट भरला संसाराचा। नफा पहावा देवाचा।।

'All wise men belong to one religion' असं एका विचारवंताने म्हटलं आहे. सर्व सत्पुरुषांचे विचार एकच असतात. म्हणून ते म्हणतात, 'हेचि हाटीं हेचि हाटीं। बांधा गांठी पारखून। वेंच आहे वेच आहे। सरले पाहे

मग खोटे।' वेच आहे म्हणजे अजून शिल्लक आहे पण मग थोड्या वेळाने सगळं संपलं अशी पाटी लागेल. त्याच्या अगोदरच तू मिळव! अगोदरच तू घे! 'वेच आहे' अजून शिल्लक आहे. काय शिल्लक आहे? आयुष्य शिल्लक आहे; शरीराची आणि बुद्धीची शक्ती शिल्लक आहे. जेवढी शक्ती शिल्लक आहे त्यातून तुला हे ग्रहण करता येईल. पण जेव्हा समज येईल तेव्हा मात्र तू लगेचच चालायला सुरुवात केली पाहिजेस. नाही तर काय होतं? लहानपणी क्रीडेत मग्न, तारुण्यी विलासात मग्न आणि वृद्धत्वी चिंतेत मग्न असलेल्याचं ब्रह्माशी कधीच लग्न लागत नाही. यासाठी उमज आल्या आल्या,

'भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते।'

समजल्यानंतर लगेचच चाल. समजल्यानंतर जो चालत नाही त्याला समर्थानी 'पढतमूर्ख' म्हटलेलं आहे. ज्याला समजत नाही तो मूर्ख आहे पण हा पढतमूर्ख आहे. म्हणजे educated fool.

'उघडे दुकान उघडे दुकान। रात्र झाली कोण सोडी मग।' दुकान उघडं आहे तोपर्यंत तुला जायचं आहे, रात्र झाल्यावर तुला आत सोडणार कोण? शेवटी म्हणतात, 'तुका म्हणे अंतकाळीं। जाती टाळी बैसोनि।' वेळ संपल्यावर, अंतकाळ आल्यावर टाळी बसून जातात, म्हणजे दुकानाची टाळी (कुलपं) बसून जातात व तुमचीही टाळी बसून जातात. काहीही बोलता येत नाही. 'आता केवळ भोग घेऊ आणि शेवटी देवाचं नाव घेऊ' असं म्हणणाऱ्यांना महाराज सावध करीत आहेत.

हरिनामवेली पावली विस्तार। फळीं पुष्पीं भार वोल्हावली॥

फळा-फुलांनी लगडल्यामुळे ती वेल वाकली आहे. कशाची वेल आहे तर हरिनामाची.

तेथें माझ्या मना होई पक्षिराज। साधावया काज तृप्तीचें या॥

तुला तृप्ती पाहिजे ना, सुख पाहिजे ना? तर ते फळ घे. कसलं फळ? हरिनाम घेतल्याचं फळ घे. त्याला समाधान असं म्हणतात.

मुळीचिया बीजें दाखविली गोडी। लवकरचि जोडी जालियाची॥

मूळचं बीज कोणतं? तर परमेश्वराचं नाम. त्याने या नामातली गोडी तुला दाखवली. त्याचीच वेल होऊन तिला हे तृप्तीचं गोड फळ आलं आहे. ते लवकर पदरात पाडून घे आणि जालियाचं म्हणजे जन्माला आल्याचं सार्थक लगेच करून घे.

तुका म्हणे क्षणक्षणां जातो काळ। गोडी ते रसाळ अंतरेल।।

क्षणाक्षणाने जीवनकाल निघून जातो आहे, काळाच्या ओघात ही रसमय गोडी घेण्याची तुझी क्षमता क्षणाक्षणाने कमी होईल.

‘सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः। अपि सर्वम् जीवितम् अल्पमेव।।’ असं नचिकेता हा ९-१० वर्षांचा मुलगा यमराजाला सांगतो. कठोपनिषदात हा प्रसंग आहे. नचिकेताचा प्रश्न आहे की ‘मेल्यानंतर माणूस राहतो असं काही जण म्हणतात, जातो असं काही जण म्हणतात. नक्की काय होतं? कोण राहतो? कोण जातो?’ याचा अर्थ त्याला सगळं ब्रह्मज्ञानच सांगायला पाहिजे. म्हणून यमराज म्हणतात, ‘हा प्रश्न सोडून बाकी काही विचार. वाटेल तेवढं धन, पृथ्वीचं विशाल साम्राज्य, शतायुषी पुत्रपौत्र, हवं तेवढं आयुष्य मागून घे. हवे ते सर्व भोग, रथ, वाद्यं, अप्सरा घे, पण हा प्रश्न विचारू नकोस.’ त्यावर नचिकेता एवढंच म्हणतो, ‘हे सगळं संपणारं आहे. सर्व इंद्रियांचं तेज म्हातारपणी क्षीण होईल. हे शेकडो वर्षांचं जीवितदेखील तसं अल्पच आहे. केव्हातरी संपणारं आहे.’

‘अपि सर्वम् जीवितम् अल्पमेवम्। तवैव वाहस्तव नृत्यगीते।’ ‘ही अप्सरांची नृत्यं, गीतं तुझी तुलाच लखलाभ असू दे. मला काही नको. माझ्या प्रश्नाचं उत्तर दे.’

मला हे ज्ञान प्राप्त करून घ्यायचं आहे. मला शरीर, बुद्धी आणि मन आहे. त्यांचा योग्य वापर करून मी ईश्वरप्राप्तीचं समाधान मिळवणार आहे. सुख हा ज्यांच्या आयुष्याचा उद्देश असतो त्यांच्या आयुष्याची कथा ही दुःखान्तिका असते. समाधान किंवा ज्ञान हा ज्यांच्या आयुष्याचा उद्देश असतो त्यांच्या आयुष्याची शेवटची घडीसुद्धा सुखांतिका असते.

या बाबतीत विवेकानंदांना त्यांच्या एका परदेशी मित्राने म्हटलं, ‘आमचा धर्म जगावं कसं छान हे शिकवतो. तुमचा धर्म ते शिकवीत नाही.’

त्यावर विवेकानंदांनी सांगितलं, 'आमचा धर्म जगावं कसं छान हे तर शिकवतोच परंतु मरावं कसं छान हेही शिकवतो, जे तुमचा धर्म शिकवीत नाही. कृतार्थ होऊन शरीर ठेवता आलं पाहिजे.' गुरुदेव रानडे यांचे गुरू भाऊसाहेब महाराज उमदीकर असं म्हणत असत, की "आम्ही टाळी वाजवून वैकुंठाला जाणार!" आणि खरंच अखेरच्या क्षणी भजन संपल्याचा गजर चालला असताना, टाळी वाजवली आणि देह ठेवला. रमण महर्षींचा देह ठेवण्यापूर्वीचा शेवटचा शब्द होता, 'संतोषम्.' संतोषम् असं म्हणून देह ठेवणं याचा अर्थ कृतार्थता!

याचा अर्थ असा नाही की आपण शेवटी काय म्हणणार त्याची प्रॅक्टीस करावी. आपण आत्ता काय करायचं ते ठरवावं. आपण जीवनात नक्की काय करायचं आहे ते संतांकडून पहिल्यांदा समजून घ्यावं.

सत्संगती धरा

'हरिसे तू मत हेत कर, कर हरिजन से हेत। माल मुलुख हरि देत है, हरिजन हरिको देत।' परमेश्वराच्या पाठीमागे लागू नकोस, संतांच्या मागे लाग. 'माल मुलुख हरि देत है,' परमेश्वर काय देतो? माल, पैसा, ऐहिक संपत्ती, जमीन देतो. 'हरिजन हरिको देत।' पण संत मात्र परमेश्वरालाच तुझ्या हाती देतील. म्हणून तू संतांच्या पाठीमागे लाग म्हणजे ते सांगतील तसं वर्तन आणि साधना कर. संतांची भेट मोठ्या पुण्याने होत असते. तुकाराम महाराज म्हणतात,

कल्पतरु रुया नव्हती बाभुळा। पुरविती फळा इच्छितिया।

रुई आणि बाभूळ ही झाडं काही इच्छित फळ पुरविणारे कल्पतरु नव्हेत.

उदंड त्या गाई म्हैसी आणि शेळ्या। परि त्या निराळ्या कामधेनु।

तुका म्हणे देव दाखविल दृष्टि। तयासर्वे भेटी थोर पुण्य।।

जो दृष्टीला देव दाखवेल त्याची भेट होणं हे थोर पुण्य आहे. म्हणजे देव कुठल्या दृष्टीने दिसतो, तो कसा बघता येतो हे जो दाखवेल त्याची भेट.

‘जर्गी पाहता चर्मचक्षीं न लक्षे। जर्गी पाहता ज्ञानचक्षीं निरक्षे। जर्गी पाहता पाहणें जात आहे। मना संत आनन्त शोधूनि पाहे।’ असं स्वानुभवाने सांगणाऱ्या संतांची भेट झाली तरच समजेल. तुला हे संतांकडून उमजून घ्यावं लागेल, पंडितांकडून तुला हे समजून येणार नाही. संत नक्की काय सांगतात ?

काय सांगों आतां संतांचे उपकार। मज निरंतर जागविति।

ते निरंतर जागवतात. नंतर -

काय द्यावें त्यांशी व्हावें उतराई। ठेवितां हा पायीं जीव थोडा।।

सहज बोलणें हित उपदेश। करूनि सायास शिकविति।।

तुका म्हणे वत्स धेनुवेचे चितीं। तैसे मज येती सांभाळीत।।

वासरू जसं गाईच्या चित्तात आहे आणि त्या ओढीने ती वासराकडे येते तसं मी देवाच्या भेटीच्या दुधाचा भुकेलेला आहे म्हणून संत माझ्याकडे येतात. नक्की काय करायचं? कसं करायचं? हे संत सांगू शकतात. कारण ते त्या वाटेने गेलेले असतात. मुक्कामाचं ठिकाण आणि तेथे जाण्याचा आंतरिक मार्ग त्यांच्या अनुभवाचा असतो.

एके ठिकाणी गुरुदेव रानडे म्हणतात, ‘We can not meditate unless the object of meditation is realised by us, but we can not have realisation unless we meditate.’ आता हे संतच सांगू शकतील, दुसरं कोणी सांगू शकणार नाही. ध्यान कोणाचं करतो हे कळल्याखेरीज खरं नाम-ध्यान करता येणार नाही पण नाम-ध्यान केल्याशिवाय तो कोण हे कळणार नाही. म्हणून नाममंत्रासह ध्यान करीत जावं. हळूहळू आपल्या आतच वसलेल्या दिव्य परमपुरुषाची अनुभूती येईल. करता करता तुला आतून उमज पडेल की तो असा आहे, म्हणून!

सांगा का गा जावे संतांशी शरण। काय संतांविण ज्ञान नाही ?।।

कशासाठी व्हावी संतांची मध्यस्थी। आम्ही ब्रह्मीस्थिती स्वये गांतू।।

नका म्हणो ऐसे, पावाल पतन। तुम्हास अभिमान नागवेल।।

स्वामी म्हणे संत ब्रह्म मूर्तिमंत। विश्वकल्याणार्थ वावरती।।

त्यासाठी तू त्यांच्याकडे जा. पण खरा संत कोण हे तुकाराम महाराजांनी नीट स्पष्ट करून सांगितलं आहे. सर्व संतांच्या जीवनात विधायकता दिसते. हा positiveness of life कसा असावा ते संत स्वतः जगून दाखवतात. कलावतीदेवींच्या आश्रमात 'बाई काय अध्यात्म सांगणार' म्हणून त्या काळातील पुरुषी प्रवृत्ती, घाण-कचरा टाकत. कलावतीदेवी स्वतः ते झाडून त्याचे खत बनवून, ते फुलझाडांना घालून, त्या झाडांची फुलं देवाला वाहत असत. 'विश्व जाहलिया वन्ही, संती सुखे व्हावे पाणी।' हे संत जगून दाखवतात.

गोंदवलेकर महाराज म्हणत की इथे जो नुसता पडून राहिल, त्याचं काम होईल. त्यांच्या वामनराव ज्ञानेश्वरी नामक शिष्याने 'त्याचं काम होईल' याचा अर्थ विचारला. महाराजांनी एका उदाहरणाने ते समजावून सांगितलं. 'सर्व साधनांचा मुख्य उद्देश काय तर चित्त शुद्ध होणे हा. आपलं लक्ष नसतं, मग दूध वर येतं नि उतू जातं, भांडी जळतात, काळी पडतात. मग ते काळं खरडून टाकलं तर भांडं खराब होण्याची शक्यता असते. केव्हा केव्हा खिचडी खाली लागते, तेव्हाही ती खरवड काढणं, ते पातेलं घासून काढणं त्रासदायक होतं. असं पातेलं पाणी घालून भिजत ठेवतात. दुसऱ्या दिवशी ते पातेलं भिजलं की ते जळकं घासून काढता येतं.' महाराज म्हणाले, "तशी तुमच्या चित्ताची जळकी भांडी मी सत्समागमाच्या ओढ्यात घालून ठेवतो. ती पूर्ण भिजली आणि त्यावर एक हात फिरवला की ती स्वच्छ होतात. म्हणजे वृत्ती भगवंतापायी स्थिरावते."

संतपुरुष ओळखण्याच्या बाह्य खुणा काही नसतात.

अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ। त्याच्या गळा माळ असो नसो।।

ही लक्षणं व्यक्त करताना त्यालाही एक अग्रक्रम आहे. नुसता वाचेचा रसाळ नाही, तर प्रथम अंतरी निर्मळ मग वाचेचा रसाळ; अंतरी निर्मळ नसताना तो नुसता वाचेचा रसाळ असला तर तो संत असणारही नाही कदाचित.

आत्मा अनुभवी चोखाळल्या वाटा। त्याच्या माथा जटा असो नसो॥
परस्त्रीच्या ठायी जो का नपुंसक। त्याच्या अंगा राख असो नसो॥
परद्रव्या अंध परनिंदे मुका। तोचि संत देखा तुका म्हणे॥

परनिंदा अजिबातच करायची नाही असं ठरवलं तर बोलणंच खुंटलं असं घडण्याचीही शक्यता असते. पण संतांचं वैशिष्ट्य असं आहे की परनिंदेत ते रस घेत नाहीत. मुख्य गोष्ट अशी की त्यांच्या संगतीत अंतःकरणात शांत भाव निर्माण होतो.

तुकाराम महाराजांनी संतांचं अप्रतिम वर्णन केलं आहे- तीर्थी धोंडा पाणी। देव रोकडा सज्जनीं॥ हे समर्थांनी लिहिलं आहे का तुकाराम महाराजांनी, असं वाटावं इतकं विलक्षण साम्य त्यांच्या शब्दांतही पाहायला मिळतं. मिळालिया संतसंग। समर्पितां भलें अंग॥ 'अंग' म्हणजे संतांनी सांगितल्याप्रमाणे साधना करणं. 'तीर्थी भाव फळे।' जर भाव असेल तर तीर्थस्थानी जाऊन काही उपयोग होईल. तीर्थी भाव फळे। येथें अनाड ते वळे॥ जो अनाडी असतो तोही संतांकडे गेल्यावर वळतो, म्हणजे बदलतो. तुका म्हणे पाप। गेलें गेल्या कळे ताप॥ पापाचा अंतःकरणाला एक प्रकारचा ताप असतो, कारण त्याची बोच असते. संतांजवळ गेल्यामुळे काय होतं तर आपली वाईट प्रवृत्तीच जाते. तिची बोचही न राहिल्यामुळे ताप जातो आणि शांती येते. यावरून कळतं की पाप गेलं आहे. अंतःकरण शांत झालं ही संतांना ओळखण्याची मुख्य खूण आहे. कशावरून हे संत आहेत? त्यांच्याजवळ बसल्यावर माझ्या अंतःकरणातल्या सांसारिक गोष्टी कमी झाल्या ही संत-सत्पुरुष ओळखण्याची खूण आहे.

पॉल ब्रंटन नावाचा परदेशी पत्रकार रमण महर्षींकडे गेला तेव्हा ते काही न बोलता स्वस्थ बसले होते. त्याने काही फळं वगैरे त्यांच्या चरणी अर्पण केली. तो प्रश्नांची हातभर लिस्ट घेऊन आला होता. त्याने बघितलं की महर्षी खिडकीबाहेर कुठेतरी बघत आहेत. आपण जे काही अर्पण केलं ते त्यांनी ग्रहणसुद्धा केलं नाही, त्याकडे बघितलंही नाही; तर हे असं काय करत आहेत हे तो बघायला लागला. बघता बघता त्याच्या असं लक्षात आलं की ते खिडकीबाहेर बघत आहेत असं दिसत असलं तरी ते कुठेच पाहत नव्हते. मग त्यांच्याकडे बघता बघता त्याला असं वाटलं की डोळे

मिटून घ्यावेत. त्याने डोळे मिटून घेतल्यावर असा काही शांत भाव त्याच्या मनात निर्माण झाला की जी शांती त्याने जन्मात कधीही अनुभवली नव्हती. त्याने वर्णन केलंय की, त्यानंतर माझ्या मनात जे प्रश्न होते त्याबद्दल मनात विचार आला आणि मी माझ्या मनाला समजावलं, की 'बाबारे! जन्मभर प्रश्न घेऊन फिरतो आहेस. पण आता जी शांती मिळते आहे ती आत्तापर्यंत कधीही अनुभवली नाहीस. त्यामुळे प्रश्न विचारले काय आणि नाही काय! काही फरक पडत नाही. शांतीचं सुख घे!'

‘संतांपाशी गेल्यावर सर्व प्रश्न सुटतात का?’ या प्रश्नावर एकदा पू. केशवराव बेलसरे यांनी असं सांगितलं होतं की “सर्व प्रश्न सुटत नाहीत, सर्व प्रश्न संपतात.” याचा अर्थ असा की नंतर त्यांची आवश्यकता वाटेनाशी होते. कारण ते प्रश्न सोडवण्याने ‘कृतार्थ’ झालो असं वाटतच नाही. संत कसे ओळखावेत हे तुकाराम महाराज सांगतात-

ब्रह्मरसगोडी तयांसी फावली। वासना निमाली सकळ ज्यांची॥
नाही त्या विटाळ अखंड सोंवळा। उपाधि वेगळा जाणीवेच्या॥
मन हें संचलें झालें एके ठायीं। त्या उणें काई निजसुखा॥

असं अखंड निजसुख ते भोगतच असतात.

पुण्यवंत तेच परउपकारी। प्रबोधी त्या नारी नर लोकां॥
तुका म्हणे त्यांचे पायीं पायपोस। होऊनिया वास करिन तेथें॥

अशा प्रकारे ‘संतांच्या पायीचा पायपोस होऊन तेथे वास करीन’ असं तुकाराम महाराज म्हणतात. संतांच्या जीवनाची ही केवढी तरी उंची! ती इतरांना प्राप्त व्हावी म्हणून संत नेहमी प्रेरित करत असतात. हे कसं प्राप्त होईल ते तुकाराम महाराजांनी सांगितलं आहे.

सद्गुणांचा विकास करा

देव पाहों देव पाहों। उंचे ठायीं उभें राहों॥

उंच ठिकाणी उभं राहिलं पाहिजे. अंतःकरणातल्या सद्गुणांची वाढ होणं म्हणजे उंच ठिकाणी उभं राहणं.

देव देखिला देव देखिला। तो नाही कोणा भ्याला।।
 देवासी कांहीं मागों मागों। जीव भाव त्यासी सांगों।।
 पुढे ते म्हणतात, 'मागायचं तरी कशासाठी?'
 देव जाणे देव जाणे। पुरवी मनींचिये खुणे।।
 आणि शेवटी म्हणतात
 देव कातर कातर। तुका म्हणे अभ्यंतर।।

अभ्यंतरामधले वासना, दोष कापून टाकणारी ही कातर आहे. अशा प्रकारे उंच उभं राहणं आहे. योगाच्या दृष्टीने उभं राहणं म्हणजे काय? तर स्तब्ध राहणं! स्तब्ध म्हणजे शांत राहणं. उंच ठिकाणी म्हणजे काय? तर शरीरातला भृकुटीमध्य ते टाळू हा उंच भाग. या ठिकाणी नाम घेत स्थिर राहावं. 'देव पाहो देव पाहो' म्हणजे तो जाणावा, समजावा, अनुभवावा. ते या ठिकाणी शक्य होतं म्हणून सांकेतिक भाषेत उंचे ठायी उभे राहो असा सखोल अर्थ या अभंगाच्या शब्दाशब्दांमध्ये आहे. पण साधारणपणे प्रथम भूमिका काय असावी? हेही त्यांनी सांगितले आहे.

पराविया नारी माउली समान। मानिलिया धन काय वेंचें।।
 न करितां परनिंदा परद्रव्य अभिलाष। काय तुमचें यास वेंचें सांगा।।
 बैसलिये ठायीं म्हणतां राम राम। काय होय श्रम ऐसें सांगा।।

बसल्या ठिकाणी 'नाम' घ्यायचं आहे. तुला त्याचे काही श्रम होतात का? आम्हाला फिरत म्हणायला सांगितलं तर म्हणू पण 'बैसलिये ठायी' नाही म्हणणार. स्वस्थ बसण्याची कल्पनाच मनाला सहन होत नाही, फार त्रास होतो कारण त्याची सवयच झालेली नाही.

संतांच्या वचनीं मानितां विश्वास। काय तुमचें यास वेंचें सांगा।।
 खरें बोलतां कोण लागती सायास। काय वेंचें यास ऐसें सांगा।।

सतत खरं बोलण्यामध्ये खरं तर काहीच 'सायास' पडत नाहीत, पण ही तुकाराम महाराजांची अवस्था आहे. खरं बोलायला काय 'सायास' पडतात ते आम्हांला विचारा! रंगलर र.पु.परांजपे व भारताचे पहिले अर्थमंत्री

सी.डी. देशमुख या दोघांनाही मुलं गणितात नापास कशी होतात, याचं आश्चर्य वाटे! कारण गणित विषय त्यांच्या दृष्टीने फार सोपा व स्टेपवाईज. तर मुलांना वाटे, 'गणितात नापास होणं किती सोपं! यांना याचं आश्चर्य का वाटावं?' तसंच तुकाराम महाराजांना वाटतंय की 'खरे बोलता काय लागती सायास?' तुकोबा, ते तुम्हाला समजायचं नाही!

तुका म्हणे देव जोडे याजसाठीं। आणिक ते आटी न लगे कांहीं।।

या साध्या गोष्टी अंगात बाणल्या तर देव नक्की भेटतो. आणखी काही गोष्टी आहेत- 'मान-अपमान.'

मान-अपमान गोवें। अवघें गुंडाळुनी ठेवावें।।

हेंचि देवाचें दर्शन। सदा राहे समाधान।।

शांतीची वसती। तेथें खुंटे काळगती।।

आली ऊर्मी साहे। तुका म्हणे थोडें आहे।।

शांतीची अंतःकरणावरची वसती अतिअवघड! वाटतं, कुणी काही बोललं तर त्याला फाडकन् उत्तर देऊन टाकायचं. लोक अशा व्यक्तीला तेजस्वी म्हणतात. पण हे तेज नव्हे. सहन करणारी व्यक्ती अधिक तेजस्वी असते- तितिक्षा.

सहनं सर्व दुःखानामप्रतिकारपूर्वकम्।

चिंताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते।। (विवेकचूडामणी २५)

सहन केल्यावरसुद्धा माणसाच्या चेहऱ्यावर भाव असतो- 'काय आपण सहन केलं!' असा. नंतर असं वाटतं की काही ऐकून घ्यायला नको होतं. जागच्या जागी ठेवायला हवं होतं, हा शेवटचा भाव! हे सहन करणं नाहीच, हे अपरिहार्यपणे गप्प राहणं आहे. तसं न करता सहन करावं. तुझी शक्ती जर विकसित व्हायला हवी असेल तर काही करावं म्हणून ऊर्मी आली, तरी ती तू रोधून धर. 'आली ऊर्मी साहे। तुका म्हणे थोडे आहे।' फार नाही, थोडं आहे. थोडासा त्रास सहन करावा लागतो पण केवढी तरी शक्ती विकसित करता येते. क्षमा, प्रेम या सर्व गोष्टी इतरांना देण्यासाठी आहेत असं लक्षात ठेवावं. माणूस स्वतःला क्षमा मिळावी अशी अपेक्षा

करतो पण स्वतः कधी दुसऱ्याला क्षमा करत नाही. पण संत क्षमेच्या बाबतीतही वेगळ्या गोष्टी सांगतात.

एकदा गुरुदेव रानडे यांच्याकडे एक गृहस्थ आले होते आणि काहीतरी चुकीची गोष्ट घडली त्याबद्दल 'क्षमा' असं म्हणाले. तर गुरुदेव म्हणाले, "मी काही क्षमा वगैरे काही करत नाही." त्या गृहस्थांनी उलटा निरोप पाठवला, "तुम्ही नाम देणार आणि तुम्ही क्षमा करणार नाही?" त्यावर गुरुदेवांनी असं सांगितलं की "नाम द्यायला जेवढी शक्ती लागते त्यापेक्षा अधिक शक्ती 'क्षमा' करायला लागते. तर माझ्याकडून मी एवढंच सांगेन की क्षमा तर मी काही करणार नाही. परंतु तुम्हाला जर क्षमा व्हावी असं वाटतं असेल तर तुम्ही जेवढा नेम करता त्यापेक्षा एक तास अधिक नेम करा." हा अगदी योग्य मार्ग आहे. अंतःकरणात जर शुद्धी यावयास पाहिजे असेल तर त्यावर साधना हाच उपाय आहे. मला कुणी 'क्षमा केली' असं सांगितलं तर त्या आनंदात राहून मी पुन्हा ती चूक करण्याचीही शक्यता आहे. त्यापेक्षा क्षमा करून न घेता, 'मला क्षमा नको, मी ती चूक पुन्हा करणार नाही आणि झाल्या चुकीचं प्रायश्चित्त म्हणून अधिक साधना करीन.' या भूमिकेतून आपलं अंतःकरण शुद्ध होतं. म्हणून संत का हवे? तर ही सूक्ष्म दृष्टी त्यांच्याजवळ असते. ते सांगतात की शांत राहा.

शांतीपरतें नाहीं सुख। येर अवघेंचि दुःख॥

म्हणउनी शांति धरा। उतराल पैल तीरा॥

खवळलिया कामक्रोधीं। अंगीं भरती आधीव्याधी॥

तुका म्हणे त्रिविध ताप। जाती मग आपोआप॥

मग हे जर प्राप्त व्हावयाचे असेल, तर वेळ थोडा आहे हे लक्षात घे. काय प्राप्तव्य आहे ते समजावून घे. जर तुला 'सुख' प्राप्तव्य आहे तर 'खरं सुख' कशात आहे, ते काय आहे हे समजून घे.

सुख पाहतां जवापाडें। दुःख पर्वताएवढें॥

तुकाराम महाराजांच्या या सर्व अभंगांचा कल बघितला तर तो निराशाजनक नाही, बोधजनक आहे.

‘सुख पाहता जवापाडे। दुःख पर्वताएवढे।।’ असं आपल्या जीवनात आपल्याला वाटतं का? की ‘सुख पाहता जवापाडे।’ हे संतांच्या भूमिकेतून म्हटलेलं आहे? ज्ञानेश्वर महाराजांनी सुखाची व्याख्या अशी केली आहे— किंबहुना सोये। जीव आत्मयाची लाहे। तंव जे होये। तया नाव सुख।।’ म्हणजे ज्या वेळी जीव आत्मस्वरूप असतो त्या वेळी त्याला जे होतं त्याला ‘सुख’ असं म्हणतात.

एसी हे अवस्था। न होता पार्था। जीजे ते सर्वथा। दुःख होय।।

‘जीजे’ म्हणजे, जे जगणं आहे ते सर्व दुःखमय आहे. आत्मस्वरूपी न राहता जी अवस्था आहे त्याला ते दुःख असं म्हणतात. मग त्या दृष्टीने जरी बघितलं तरी आम्हांला ‘सुख पाहता जवापाडे’ आणि ‘दुःख पर्वताएवढे’ मिळालं आहे.

‘धरी धरी आठवण। मानी संतांचे वचन। नेले रात्रीने ते अर्ध।’ (काही जणांचा हा झोपेचा काळ अर्ध्याहून जास्तसुद्धा असतो) ‘बालपण जराव्याधा।’ बालपण गेले, जरा, व्याधी यांतून किती थोडा वेळ राहिला आहे! ‘तुका म्हणे पुढा। घाणा जुंपीजसी मूढा।।’ पुन्हा घाण्याला जुंपलेल्या बैलासारखी तुझी अवस्था होईल.

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं। पुनरपि जननी जठरे शयनम्।।

इह संसारे खलु दुस्तारे। कृपया पारे पाहि मुरारे।।

भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते।।

समज आल्याबरोबर तू सुरुवात कर. कारण वेळ फार थोडा आहे. आणि हे सांगताना स्पष्टपणे असं बजावतात की जर आयुष्य नीती—न्याय—मर्यादा या दृष्टीने चांगलं नसेल तर कितीही साधना केली तरी ती लागू पडणार नाही.

नाहीं निर्मळ जीवन। काय करील साबण।। तैसें चित्तशुद्धि नाहीं। तेथें बोध करील काई।। जरी गुरूने बोध केला तरी त्याचा काही उपयोग होणार नाही. प्रथम तुझं जीवन चांगलं असलं पाहिजे. वासनामय अंतःकरण घेऊन वेडेवाकडे वागणाऱ्या लोकांना केवळ साधना करून काही प्राप्त होणार नाही, असं स्पष्ट सांगून टाकलेलं आहे. संत असं सांगत

नाहीत, की आम्ही हात वर केला, तुमची कुंडलिनी जागृत झाली आणि तुम्ही मुक्त झाला. हा मार्ग खरा नाहीच, असं संत स्पष्ट सांगतात. एखादा खूप वाह्यातपणे वागला असेल, आणि कुणाच्या तरी आशीर्वादाने तो मुक्त झाला, तर त्याची पापं निभावणार कोण? त्याच्या पूर्वीच्या कर्मांचं काय करायचं? कर्मविपाकाच्या सिद्धांतात जो जसं करेल तसं त्याला भरावंच लागतं. चित्त शुद्ध झाल्याशिवाय, अंतःकरण निर्मळ झाल्याशिवाय अधेमध्ये कोणीच मुक्त होऊ शकत नाही. **नुसता बोध असून चालणार नाही, त्या बोधाच्या प्रकाशात सर्व कर्म झाली पाहिजेत**, असं सर्व संतांनी ठामपणे सांगितलं आहे. संत 'मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास' असे मऊही असतात परंतु वाट्टेल त्या ठिकाणी ते मऊ नसतात. काही बाबतींत ते खूपच कडक 'कठिण वज्रास भेदू ऐसे।।' असतात.

'वृक्ष न धरी पुष्पफळ। काय करील वसंत काळ?' म्हणजे वृक्षच जर का फळ धरत नसेल तर त्याला बिचारा वसंत ऋतू काय करणार?

प्राण गेलिया शरीर। काय करील वेव्हार।।

तुका म्हणे जीवनेंविण। पीक नव्हे नव्हे जाण।।

पाणी घातले नाही तर पीक येणार नाही, राहणारही नाही. तसं जर आचरण शुद्ध नसेल, तो कुणाला तरी लुबाडत असेल, डाव्या-उजव्या हातांनी पैसा मिळवत असेल, तर त्याला हा बोध काही उपयोगी पडणार नाही, असं स्पष्ट, न भिता महाराज सांगतात. काही काही आचार्य असं सांगतात की, 'या जन्मात तुम्ही काहीही भोग भोगा म्हणजे पुढच्या जन्मात निष्काम व्हाल.' असा उधारीचा व्यवहार संत सांगत नाहीत. या वेडंवाकडं वागणाऱ्या श्रीमंत व्यक्तींना कुठेतरी 'मॉरल बँकिंग' देणारा आचार्य हवा असतो, आणि त्याच्या पाठीमागे असले लोक आपली पापं आणि आपल्या गाड्या घेऊन धावत असतात. पण संत कुठल्याही परिस्थितीत अशा वागण्याला किंचितही प्रोत्साहन देत नाहीत. त्यांच्या काही व्याख्या आहेत-

पुण्य परउपकार पाप ते परपीडा। आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी।।

सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म। आणिक हें वर्म नाहीं दुजें।।

गति तेचि मुखीं नामाचें स्मरण। अधोगति जाण विन्मुखता॥
संतांचा संग तोचि स्वर्गवास। नर्क तो उदास अनर्गळा॥

स्वामी शिवानंदांनी म्हटलं आहे- 'Heaven and hell are not the things far off. To be in the company of the good is heaven, to be in the company of the wicked is hell.' आणि तुकाराम महाराजांचे शब्दही बरोबर तसेच आहेत.

तुका म्हणे उघडें आहे हित घात। जयाचें उचित करा तैसें॥

भक्ती-वैराग्य-ज्ञान

अनेक अभंगांमधून तुकारामांची विलक्षण बुद्धिमत्ता आणि सूक्ष्मता प्रकट होते. त्यांपैकी एक अभंग आहे-

भक्ती तें नमन वैराग्य तो त्याग। ज्ञान ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु॥
देहाच्या निरासें पाविजे या ठाया। माझी ऐसी काया जंव नव्हे॥

भक्ती म्हणजे नम्र होणं. उदक अग्नि धान्य झाल्या घडे पाक। एकविण एक कामा नये। पाणी, अग्नी आणि धान्य पाहिजे. या तिन्ही गोष्टी जर योग्य तऱ्हेने एकत्र आल्या तरच स्वयंपाक होतो. त्यांतली एक नसेल तर स्वयंपाक होत नाही. त्यांचा क्रम- भक्ती, वैराग्य व ज्ञान असा वरच्या चरणामध्ये आहे आणि खालच्या चरणात उदक, अग्नी व धान्य असा आहे. म्हणजे भक्ती ही उदकाप्रमाणे आहे तर वैराग्य अग्नीप्रमाणे आहे. ज्ञान हे धान्याप्रमाणे भरीव आहे. त्यामुळे नुसतं पाणी आणि अग्नी असून चालेल का? नाही. त्याप्रमाणे नुसती भक्ती आणि वैराग्य असून चालणार नाही. कशाचा स्वयंपाक करायचा? धान्य तरी पाहिजे का नको? नुसतं धान्य आणि अग्नी असून चालेल का? तर चालणार नाही. म्हणजे धान्य व अग्नी किंवा ज्ञान आणि वैराग्य असंही चालणार नाही. त्याला पाणी पाहिजे भक्तीचं! नुसतं धान्य व पाणी म्हणजे ज्ञान आणि भक्ती असून चालेल का? चालणार नाही. त्याला अग्नी पाहिजे म्हणजे वैराग्य पाहिजे. या गोष्टींतही इतकं सौंदर्य आहे की तिन्ही गोष्टी आवश्यक आहेत हे सांगताना त्यांचा क्रमही सुंदर सांगितलेला आहे.

भक्ती तें नमन वैराग्य तो त्याग। ज्ञान ब्रह्मीं भोग ब्रह्मतनु॥
उदक अग्नि धान्य झाल्या घडे पाक। एकविण एक कामा नये॥
सांसारिक गोष्टींची आसक्ती कमी झाली की-

देहाच्या निरासें पाविजे या ठाया। माझी ऐसी काया जंव नव्हे॥

मी शरीर नाही अशा भावाने जेव्हा भक्ती-ज्ञान-वैराग्यासहित आचरण घडतं तेव्हा ज्ञान प्राप्त होतं.

तुका म्हणे मज कळते चांचणी। बडबडीची वाणी अथवा सत्य॥

लोक काहीही बोलू देत पण मला मात्र, बडबडीची वाणी कुठली आणि सत्य काय आहे, हेसुद्धा कळतं. हे सर्व करताना एक प्रकारे आवाहन करण्याची विलक्षण क्षमता तुकाराम महाराजांमध्ये आहे.

कां रे नाठविसी कृपाळु देवासी। पोसितो जनासी एकला तो॥

बाळा दूध कोण करितें उत्पत्ति। वाढवी श्रीपति सर्वें दोन्ही॥

एकाच वेळी तो आईच्या शरीरात दूध निर्माण करतो नि बाळालाही वाढवतो.

फुटती तरुवर उष्णकाळमासीं। जीवन त्यांसी कोण घाली॥

तेणें तुझी काय नाहीं केली चिंता। राहे त्या अनंता आठवूनि॥

कृतज्ञतेने तू त्याची आठवण ठेवली पाहिजेस. इथपर्यंत तू आलेला आहेस याबद्दल कृतज्ञता म्हणून तू परमार्थ केला पाहिजेस.

तुका म्हणे ज्याचें नाव विश्वंभर। त्याचें निरंतर ध्यान करी॥

हे सगळं सांगताना त्यांनी असं सांगितलं की सदाचरणी व्यक्तींसाठी भगवंत ताबडतोब उपलब्ध आहे. दुराचरणी व्यक्ती असेल तर दुराचरण थांबवून सदाचरणी झाल्यानंतरच त्याला तो प्राप्त होईल. कुणी म्हणेल की मी दुराचरणी आहे म्हणून भगवंताने मला घ्यावं, तर भगवंत त्याला घेणार नाही. तो शुद्ध झाल्यावरच भगवंताचा स्पर्श त्याला जाणवेल. त्यामुळे कुणीही कसंही वागावं आणि त्याप्रमाणे परमार्थ करावा, हे संतांना मान्य

नाही. पण तो मोठ्या प्रेमाने करावा, ओळखून करावा, समजून करावा असं संतांनी सांगितलं आहे. त्याचं पर्यवसान कशात व्हावं तर,

आपुलिया जीवे शिवासी पहावे। आत्मसुख घ्यावे वेळोवेळी।।
घ्यावे आत्मसुख स्वरूपी मिळावे। भूती लीन व्हावे तुका म्हणे।।

अशा प्रकारे कृतार्थ जीवन, आत्मस्थिती प्राप्त करून घेऊन जीवनाचं सार्थक करा असं तुकाराम महाराज म्हणतात; तसंच समर्थ म्हणतात-

आत्मस्थिती निश्चयाची। हेचि दशा मोक्षश्रीची।
अहं आत्मा हे कधीचि। विसरो नये।।

परंतु जर तुला हा मार्ग गुरूंनी सांगितलेला असेल तर तुझं काम सोपं होईल, साधनेचा मार्ग नक्की होईल, तो सुखाचा होईल, असंही सांगतात.

ब्रह्मानंद योग

सुख सुखा विरजण झालें। तें मथिले नवनीत।।

वस्तुतः जीव आनंदरूपच आहे. मग काय झालं? तर सद्गुरूंनी त्याला नाम दिलं, मंत्र दिला. म्हणजे काय झालं तर सुखाला विरजण लागलं. पण कशाचं विरजण लागलं आहे? तर जो नित्य सुख-रूप आहे त्याचं विरजण लागलं आहे. सुख-रूप जिवाला गुरुबोधरूपी सुखाचंच विरजण लागलं आहे. विरजण लावल्यावर लगेच दही होतं का? बदल झालेला लगेच दिसत नाही. पण आत बदलाची प्रक्रिया सुरू झालेली असते. तुझं तुलाही लगेच कळणार नाही, काही काळाने कळेल की तू सुख-रूप आहेस!

‘सुख सुखा विरजण झाले।।’ नुसतं विरजण लावून चालेल का? तर नाही. त्यानंतर ते एका बाजूला निवांत ठेवलं पाहिजे. दही घट्ट जमलं पाहिजे. नंतर त्याच्यावरचं झाकण काढलं पाहिजे, त्यात रवी घालून ते घुसळलं पाहिजे, मग ते नवनीत वर येईल. म्हणून ते म्हणतात-

सुख सुखा विरजण झालें। तें मथिले नवनीत।।
हाले डोले हरुषे काया। निवती बाह्या नयन।।

हाले डोले हरुषे काया- म्हणजे आनंद झाला. जो व्यवहार होतो, जी क्रिया होते तिथे आनंद होतो. बाह्या निवती म्हणजे कर्मप्रवृत्ती शांत होतात. नयन निवती म्हणजे काहीतरी पाहण्याची, उपभोगण्याची वृत्ती शांत होते.

प्रबल तो नारायण। गुणें गुण वाढला।।

तुका म्हणे भरली सीग। वरी मग वोसंडे।।

गुणाने गुण वाढला. शिग भरल्यावर ओसंडणारच! त्याप्रमाणे संत गुणांची परमावधी झाल्यानंतर आता आत मावत नाही म्हणून इतरांना सांगतात. त्यांच्या अनेक सुंदर सुंदर अभंगांमधील एक अभंग असा आहे की आम्हांला मोठेपण कशाने प्राप्त झालं? -

साकरेच्या योगें वर्ख। राजा कागदातें देखे।।

तैसें आम्हां मनुष्यपण। रामनाम कोण्या गुणें।।

वर्खाचा पातळ कागद असतो. राजा तो कशाला पाहील? तर मिठाईच्या योगामुळे राजा त्या कागदाला पाहतो. आमच्या ओठाला रामनामरूपी मिठाई लागलेली आहे. त्यामुळे आम्हांला मोठेपण प्राप्त झालं.

फिरंगीच्या योगे करीं। राजा काष्ठ हातीं धरीं।।

राजा काष्ठ हातात धरेल का? नाही. पण तलवारीची मूठ लाकडाची असते. तिला हातात धरण्याच्या निमित्ताने तो काष्ठ हातात धरतो. तसं नामाच्या निमित्ताने देवाने आम्हांला स्पर्श केलेला आहे.

रत्नकनकयोगें लाख। कंठीं धरिती श्रीमंत लोक।।

श्रीमंत लोक कधी लाख गळ्यात घालतील का? पण त्यात रत्न जडवलं असल्यामुळे ते ती गळ्यात धारण करतात.

देवा देवपाट। देव्हान्यावरी बैसे स्पष्ट।।

साध्या पाटाला काय किंमत पण त्यावर देव बसवल्यामुळे तोही देवाबरोबर देव्हान्यात बसतो.

ब्रह्मानंदयोगें तुका। पढीयंता जन लोकां।।

जनांमध्ये जर का खरं मोठेपण प्राप्त करून घ्यायचं असेल तर ब्रह्मानंद प्राप्त करून घे. ब्रह्मानंद प्राप्त करून घेतल्यावर काय होईल तर वरवरच्या मोठेपणामध्ये आनंद मानून घेण्याची प्रवृत्ती नष्ट होईल आणि मग 'खरं मोठेपण' मिळेल.

त्यांच्या अत्यंत सौंदर्यपूर्ण जीवनातील ती ईश्वरचरणी प्रेमाची हाक- 'येईं गे विठ्ठले विश्वजीवनकले। सुंदर घननीळे पांडुरंगे॥' विठ्ठला ये म्हणतानासुद्धा, बालकभावात ते अशी हाक मारतात-

येईं गे विठ्ठले विश्वजीवनकले। सुंदर घननीळे पांडुरंगे॥
येईं गे विठ्ठले करुणाकल्लोळे। जीव कळवळे भेटावया॥
न लगती गोड आणीक उत्तरे। तुझे प्रेम झुरे भेटावया॥
तुका म्हणे धांव घालीं विठाबाई। क्षेम चहूंबाहीं देई मज॥

आई तू धाव घाल आणि चारही हातांनी मला आलिंगन दे. कारण दोन हातांनी आलिंगन देऊन माझे समाधान होणार नाही. म्हणून तुझ्या चारही हातांनी मला आलिंगन दे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की असा ज्ञानी भक्त असल्यावर 'तो पहावा हे डोहळे। म्हणोनि अचक्षुसी मज डोळे॥'- वस्तुतः मी अचक्षु आहे पण तो भक्त पाहावयास मिळावा म्हणून मी हे डोळे धारण केले.'

'दोंवरी दोनी। भुजा आलो घेऊनि। आलिंगावयालागोनि। तयाचे आंग॥'- दोनच भुजा होत्या परंतु आणखी दोन भुजा घेऊन आलो. त्याला मिठी मारता यावी म्हणून मी चार भुजा धारण केल्या आहेत. आणि जगामध्ये या प्रकटही केलेल्या आहेत. या चार भुजा कुठल्या? तर धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष!

धर्माविण अर्थ अनर्था कारण। काम तो दारूण दुःख देई॥
म्हणोनी स्वधर्म साधा अर्थ काम। सुखे मोक्ष धाम पावावया॥

विश्वंभराची अभंगपूजा

तुकाराम महाराज आपल्या अभंगरचनेबद्दल म्हणतात, 'ही माझी विश्वंभराची पूजा आहे.'

शब्दांचीं पैं रत्नें करूनीं अलंकार। तेणें विश्वंभर पूजियेला।।

भावाचे उपचार करूनी भोजन। तेणें नारायण जेवविला।।

माझ्या भावाच्या उपचाराने नारायणाला जेवू घातलं.

संसारा हातीं दिलें आंचवण। मुखशुद्धि मन समर्पिलें।।

भगवंताच्या मुखशुद्धीसाठी काय दिलं? तर माझं मन दिलं. म्हणजे केवढं धारिष्ट्य, आत्मविश्वास आहे! मन इतकं शुद्ध आहे की ते भगवंताच्या मुखशुद्धीला समर्पिलं आहे.

रंगलीं इंद्रियें सुरंग तांबूल। माथां तुळसीदळ समर्पिलें।।

शरीराचे भोग पवित्र करून त्याच्या माथी तुलसीदळ ठेवून हरीला समर्पित केले.

एकभाव दीप करूनी निरांजन। देऊनी आसन देहाचें या।।

न बोलोनी तुका करी चरणसेवा। निजविलें देवा माजघरीं।।

हृदयाच्या माजघरात देवाला निजवलं आहे आणि तुका न बोलता त्यांची चरणसेवा करीत आहे, अशा प्रकारच्या शब्दरहित अवस्थेत त्या ईश्वरतत्वाशी तो जोडलेला आहे. तीच त्यांची चरणसेवा आहे. न बोलता तुका ती करतो आहे. महाराजांचे हे सगळे अभंग नुसते डोळ्यांनी न बघता त्यांतले अर्थ बुद्धीने पाहिले पाहिजेत. ते बुद्धीने पाहिले तरी त्यांतले भाव मनाला भावले पाहिजेत. मनाला भावले तरी ते शब्दांत गावले पाहिजेत. शब्दांत गावले तरी मुखाने गायले पाहिजेत. आणि मुखाने गायले तरी ते ज्याचे त्याला वाहिले पाहिजेत. या दृष्टीने ही मालिका भगवंताच्या चरणी वाहून, तुकाराम महाराजांच्या चरणी वाहून, त्यांच्या चरणांना वंदन करतो आणि त्यांच्या दिव्यत्वाचा संस्पर्श सर्वांच्या अंतःकरणाला होवो, ही प्रार्थना करतो.

॥ हृदिः ॐ तत् सत् ॥

स्वरूपयोग प्रतिष्ठानची इतर प्रकाशने

लेखक, वक्ते : स्वामी माधवानंद (डॉ. माधव नगरकर)

- १) धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे - श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायावरील विवरण ग्रंथ (मराठी, हिंदी, इंग्रजी)
- २) सत्-बुद्धियोग - श्रीमद्भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायावरील विवरण ग्रंथ
- ३) कर्मयोग - श्रीमद्भगवद्गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावरील विवरण ग्रंथ
- ४) धर्मसंस्थापनार्थाय - श्रीमद्भगवद्गीतेच्या चौथ्या अध्यायावरील विवरण ग्रंथ
- ५) कर्म-संन्यासयोग - श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पाचव्या अध्यायावरील विवरण ग्रंथ
- ६) दिव्यत्वाचा संस्पर्श - संत तुकाराम महाराजांचे जीवन आणि अभंग यांचे दिव्य सौंदर्य (मराठी, इंग्रजी)
- ७) श्रीमद्भगवद्गीता नित्यपाठ - विग्रहासहित, सार्थ व सटीप (गीतेतील १२५ निवडक श्लोक) (मराठी, इंग्रजी)
- ८) संवाद (भाग १ व २) - युवकांच्या प्रश्नांची उकल - शास्त्रीय पद्धतीने पण मजेत! (मराठी, इंग्रजी)
- ९) संवाद (भाग १) - (गुजराथी)
- १०) संस्कारप्रदीपिका - नित्य उपासनेसाठी उपयुक्त पुस्तिका (मराठी, इंग्रजी)
- ११) साधक संवाद (भाग १) - उपासना करताना निःसंदिग्धता प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रश्नोत्तरे
- १२) ध्यानयोग - अष्टांग विवरणासह (मराठी, कानडी, इंग्रजी व हिंदी)
- १३) Sun Salutation Yoga - A practical handbook on "Surya Namaskar" and daily worship

- १४) सरस रामायण
- १५) ॐ केशवाय नमः - नित्य स्मरणातील २४ नाममंत्रांचे अर्थ व विशेष विवरण तसेच गायत्री मंत्र अर्थ व विवरण
- १६) श्रीरामरक्षा भावार्थसार
- १७) श्रीगजाननविजय भक्ति रसास्वाद
- १८) श्रीगणपती अथर्वशीर्ष भावार्थसार
- १९) अमृतधारा - स्वामी स्वरूपानंद यांच्या काव्यावरील विवरण
- २०) माझे स्वामी - स्वामी माधवनाथ यांच्या स्मृतींविषयी लेखन
- २१) परमामृत चिंतन - आद्य कवी मुकुंदराज यांच्या प्रथम ग्रंथातील निवडक ओव्यांवरील विवरण
- २२) 'स्वरूपयोग' त्रैमासिक वार्तापत्र - नैतिकता जोपासणारे, राष्ट्रीयत्व चेतविणारे, आध्यात्मिकता जागविणारे

**ऑडिओ, व्हिडिओ सीडीज व कॅसेट्स्
लेखक, वक्ते : स्वामी माधवानंद (डॉ. माधव नगरकर)**

MP3 Audio CDs

- १) स्वामी विवेकानंद व त्यांचे गुरू रामकृष्ण - ६८ भागांतील (एकूण २२ तासांचे) विवरण.
- २) असामान्य लोकमान्य - लोकमान्य टिळकांच्या जीवनावर आधारित MP3 Audio CD
- ३) नवविधा भक्ती - दासबोधातील नऊ भक्तींवरील विवरण MP3
- ४) समर्थांचा जाणता परमार्थ आणि दासबोधातून व्यक्तिमत्त्व विकास

वरील साहित्याशिवाय

'गीत गीता' हे श्री. नारायण दातार लिखित गीतेवरील ५३ काव्यांचे पुस्तकही स्वरूपयोग प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित झाले आहे.

स्वामी माधवानंद यांच्या काही पुस्तकांविषयी माहिती

स्वामी स्वरूपानंद विरचित अमृतधारा – काव्यार्थ विवरण

मृत्यूच्या दारातून ज्ञान घेऊन परतणाऱ्या स्वामी स्वरूपानंदांचं साक्षात्कार काळातील काव्य म्हणजे 'अमृतधारा'. यात जगन्मातेच्या भक्तीचा रस, योगानुभूतीचं सौंदर्य आणि आत्मज्ञानाचं तेज एकत्रितपणे पाहायला मिळतं.

अमृतधारा हे एक प्रकारे स्वामी स्वरूपानंदांचं आत्मवृत्त आहे. परमात्मतत्त्वाच्या ज्ञानधारणा, योगानुभूती, भक्तिप्रेम यांबरोबरच त्यांच्या चित्तातील उदात्त भाव आणि समाजप्रेम तसंच समाजातील रूढ कल्पनांबाबत त्यांची स्पष्ट मतं आणि जाणिवे त्यात प्रकट झाल्या आहेत.

स्वामी स्वरूपानंदांच्या या काव्यावरील सखोल विवरण स्वामी माधवानंद यांच्या साध्या सोप्या आणि सहज शब्दातून वाचणे हा दुग्धशर्करा योग आहे.

श्रीगजानन-विजय भक्तिरसास्वाद

श्री संत श्री दासगणू महाराजांच्या 'श्रीगजानन-विजय' ग्रंथातील शेगावचे संत-सद्गुरू योगिराज श्रीगजानन महाराज यांचे योग-ज्ञान भक्तीतील अलौकिकत्व त्यांच्या शिष्यांची भक्तीची परम पातळी, विविध लीलाप्रसंगांतून साधक-भक्तांना आणि सर्व समाजाला त्यांनी दिलेल्या प्रेरणा, प्रबोधन आणि कर्म-भक्ती-योगज्ञानाचं मार्गदर्शन- यांना विशेष महत्त्व देऊन प्रकाशित करणारा विवरण-ग्रंथ!

महाराजांच्या भक्तांच्या अंतःकरणाची विलोभनीयता आणि महाराजांना द्यायची असलेली शिकवण यांवर विशेष प्रकाशझोत टाकून, केवळ चमत्कारांनी दिपून न जाता, वाचक त्यांतून स्वतःसाठी योगज्ञानाच्या प्रेरणा आणि श्रीगजानन विजय ग्रंथातील भक्तिरसाचा आस्वाद घेऊ शकतील.

● सर्व पुस्तके मिळण्याची ठिकाणे ●

- online : www.bookganga.com, 020-25676364
- स्वरूपयोग कार्यालय, पुणे - दूरध्वनी ०२०-२५६५२४५७
- अन्य ठिकाणांसाठी संपर्क

कल्याण - श्री. मंदार लेले - ९८२०५३५२५७

कोल्हापूर - सौ. शोभा देशपांडे - ९८८१४२८९४८

सौ. शुभांगी कुलकर्णी - ९५५२५९२५३२

चिपळूण - सौ. स्वाती पोंक्षे - ९४२३०५६७९८ / ०२३५५-२५०६१५

ठाणे - सौ. ललिता दीक्षित - ९५९४०४२०१७

नाशिक - श्री. घनःश्याम गायधनी - ९४२०८२९३००

नागपूर - सौ. वर्षा अवधूत - ९३२६८२९२८३

श्री. प्रमोद पाचपोर - ९९२३५९३५०५

सौ. अलका जोग - ९७६६९६९७२५

बेळगाव - श्री. सुदेश गोडबोले - ०९४४८८७५३४२

बंगलोर - श्रीमती विनया परांजपे - ०९८४५९९६९४९

सोलापूर - श्री. रघुनाथ कुलकर्णी - ९४२३५३५७८५

सांगली - सौ. स्मिता केळकर - ९४२३२७३८४९

हैद्राबाद - सौ. कुंदा मुळजकर - ०९४४९९५६४०४

रत्नागिरी - सौ. गीता वैद्य - ०२३५२-२२६२०२ / ९२२६९३६५५९

स्वामी माधवानंद (डॉ. माधव नगरकर)

अल्प परिचय

स्वामी माधवानंद हे आदिनाथांपासून ज्ञानेश्वर महाराज व पुढे स्वामी स्वरूपानंद (पावस) यांच्याकडून स्वामी माधवनाथ (पुणे) यांच्यापर्यंत चालत आलेल्या नाथसंप्रदायाच्या ध्यानयोगप्रधान शास्त्रांचे सांप्रतचे एक उत्तराधिकारी आहेत.

आपल्या लेखनातून व निरूपणांतून संतांचे वाङ्मय सौंदर्य, बौध आणि प्रेरणात्मक संदेश तसेच पौराणिक कथा व स्तोत्रांचा भावार्थ यांचे दर्शन घडविणे हे स्वामी माधवानंदांचे वैशिष्ट्य आहे.

गीता-ज्ञानेश्वरी, दासबोध, पातंजल योगसूत्रे ह्या ग्रंथांवरील प्रबोधने, संत व राष्ट्रपुरुषांची जीवनचरित्रे आणि त्यातील प्रेरणा सर्वांपर्यंत आणि विशेषतः युवांपर्यंत पोहोचविणे, त्यांना आणि सर्व साधकांना स्वाध्याय आणि ध्यानयोगासाठी प्रवृत्त करणे, त्यासाठी युवा केंद्रे व शिबिरे घेणे हे स्वामी माधवानंदांच्या दैशात व परदैशात चाललेल्या कार्याचे विशेष अंग आहे.

शास्त्रीय संशोधन क्षेत्रात दीन तसे संशोधन कार्य केल्याने लाभलेल्या शास्त्रीय दृष्टिकोनामुळे त्यांचे विवेचन आधुनिक पिढीला रुचणारे असते. दीन तपाहून अधिक काळ अध्यात्मक्षेत्रात विशेषतः संतवाङ्मयावरील निरूपणे, युवकांना मार्गदर्शन आणि ध्यानयोगाचे प्रशिक्षण व प्रसार या क्षेत्रांत ते कार्यरत आहेत.

स्वामींच्या प्रेरणा व मार्गदर्शानुसार गिरिवन (डींगरगाव, मुळशी, पुणे) येथील निःसर्गब्रह्म परिसरात साधकांच्या ध्यान-उपासनेसाठी 'स्वरूपयोगाश्रम' उभारला गेला आहे. येथे योगसाधना-संस्कार शिबिरे घेतली जातात.

